

Mund Katalin: **A “keleti bölcsesség” jelentésváltozása***

Bevezetés: A “Keleti szellemiség” eszméje és előtörténete

Mára már világossá vált, hogy a XX. század korántsem a szekularizáció százada volt. Bár a hagyományos egyházak kétségtelenül veszítettek jelentőségükből, mellettük viszont számos szekta, kisegyház, új vallási mozgalom avagy kultusz született, melyek a vallások, az ezotéria, a mágia keveredésének legkülönbözőbb változatait testesítik meg. A gombamód szaporodó irányzatokban nagy szerep jut a keleti vallásoknak, illetve a keleti vallások számos elemének.¹ Már itt, Magyarországon is találkozhatunk krisnásokkal, buddhistákkal, valamely hindu (eredetű) vallási irányzat követőivel, avagy a kínai taoizmus híveivel, ám a keleti vallások elemei nem csupán ezekben a körökben burjánznak, hanem még azokat a nem keresztény új vallási mozgalmakat is átszövik, amelyek pedig önmagukat kifejezetten “nyugatinak” határozzák meg.² Némely szociológus pedig, mint például Colin Campbell már egyenesen a Nyugat keletizálódásáról (“The Easternisation of the West”) értekezik, vagyis egy teljes kulturális paradigmaváltást fogalmaz meg, melynek során nem csupán a keleti vallási elemek dominanciájáról beszél, hanem a tudományos gondolkodáson át a gazdasági életig a kultúra minden területét átható változásról.³

E jelenség mögött voltaképpen egy régi, jól ismert mítosz rejlik, amely röviden a következő metaforával ragadható meg: “Kelet = csoda”. Kelet mindig a mesék, a csodák, a titkok földje volt, az Ezeregy éjszaka világa, repülő szőnyegekkel, levitáló lámákkal, élvetemetkező fakírokkal stb. E mind a mai napig élő toposz lényege pedig az, hogy a “keletiek” (azaz “az ősi kultúrák népei”) még tudják és őrzik azt a titkos tudást, bölcsességet, amit mi “modern”, “civilizált” nyugatiak már elfelejtettünk.

A nyugati ember Kelet felé fordulása persze nem újkeletű. Már az antik kor embere is csodálattal tekintett Keletre, és ez a csodálat mitsem változott a hellenizmus idején. Azután a római időszakra e csodálat odáig erősödött, hogy a burjánzó keleti kultuszok megtalálhatóak voltak a birodalom egész területén. (Ami hazánkat illeti, gondoljunk csak a szombathelyi Ízisz-szentélyre, de a Mithrasz-kultusznak is vannak nyomai.) Persze a Kelet abban a kulturális univerzumban inkább a Közel-Keletet jelentette, mivel azidőtájt e régió volt az ismert világon éppen túl lévő misztikus terület. Az egyik legtanulságosabb emlék ez ügyben az újplatonista Iamblikhosznak a misztériumokról írt műve, illetve e munka egyes kitételei. Ebben a szerző azt állítja, hogy az olyan “barbár szent népek”, mint amilyenek az egyiptomiak és az asszírok, még őrzik a régi tudást, még “ismerik az istenek eredeti neveit”, amit a hellének már elfelejtettek. Ennek pedig az az oka, hogy a keletiek hagyományörzők, ellenben a hellének folyton újítanak.⁴ Iamblikhosz véleménye mindmáig eleven idea, ezért nyugodtan átfogalmazhatjuk azt némileg aktualizálva: Ma a “barbár szent népek” az indiaiak, a tibetiek, a kínaiak, esetleg a japánok. Ők még őrzik a régi tudást, az ősi titkokat, amelynek

* Az alábbi tanulmány egy Sárkány Mihály vezette szemináriumra készített dolgozathoz nőtt ki magát, hosszabb változata viszonylag szép karriert futott be, a XXVI. OTDK-n első helyezést értem el vele, miáltal szakdolgozatnak is elfogadták. Ebben Sárkány Mihálynak is (áttételesen) szerepe van, ezért e rövidebb változatot hol is jelentethetném meg máshol, mint az emlékkötetemben.

¹ Ezekről az új vallási mozgalmakról többek között ld: Melton 1987, Wallis 1984., Campbell 1982., Barker 1992., Miller 1993., Robbins 1988. A New Age-ről magyarul Gál Péter katolikus pap írt átfogó - igaz, katolikus szemszögből rendkívül kritikus - munkát. Ezen belül a New Age keleti elemeiről: 123-29. és 273-296.

² Lásd pl. a szcientológia, amelyről még szó lesz, avagy a druida-mítoszokon alapuló boszorkány kultuszok. Ez utóbbiban is fontos szerepet kap például a meditáció, de elfogadott a reinkarnáció és a karma is. Lásd pl.: Cunningham 1993: 46.

³ Campbell 2001: 35-48.

⁴ Iamblikhosz: De mysteriis VI-VII. A “keleti” ebben az értelemben tehát az “ősi” szinonimája.

egykor ugyan mi “hellének” - azaz újító nyugati emberek - is birtokában voltunk, ámde mára már elfeledtük azokat. Így pedig kénytelenek vagyunk a szellemi kincseket (bölcsséget, titkos tudást, stb.) őrző Kelet felé fordulni, ha újból birtokolni vágyjuk azokat. A késő antik korban elterjedt, rendkívül divatos, keleti eredetű misztériumvallások végső soron ennek a felfogásnak a kulturális megtestesülései voltak.⁵

A késő antik kor orientalizmusával számol le azután a kereszténység, amikor egyeduralomra jut. A keleti bölcsség eszméje ugyanakkor egyáltalán nem tűnik el, hanem a keresztény világkép szabta kereteken belül - sokszor áttételes, rejtett formában - él tovább. Még a középkor folyamán is a nyugati ember kultúrájának szerves részét képezi, s ezt többek között az olyan utazók, mint Marco Polo vagy éppen a jezsuita hittérítők mesés történetei tartottak életben. A Keleti Bölcs mitikus alakja például számos középkori történet, alkímista, hermetikus irat kulcsfigurája. (Egyébként ezekben az iratokban a Kelet fogalmában már keveredik a Közel- és a frissen felfedezett Távol-Kelet.) A bölcsek követ, a varázspont, avagy a mágikus papiruszt hol *perzsa*, *zsidó* vagy *mór* kereskedő, öregember, vagy utazó birtokolja és adja át a főhősnek, hol pedig egy *indiai* mágus, netán király.⁶

Az újkori, immár tudományos Kelet-kutatás a XVIII. században kezdődött. Egyik első, jelentős állomása Napóleon egyiptomi expedíciója, valamint a brit gyarmatokon megjelenő tudósok ténykedése volt, amit hamarosan számos vállalkozó kedvű utazó útnak indulása követett. A tudományos felfedezések árnyékaként persze - mintegy azokkal párhuzamosan - azonnal megjelenik az okkult elem. Azok, akik eljutottak a távoli vidékekre, hihetetlen történetekkel tértek haza, melyekben tibeti szerzetesek, indiai jógik, kínai taoista bölcsek, továbbá fakírok, lámák és más mágikus erejű, szinte felsőbbrendű lények jelentek meg a borzongani vágyó európai közönség legnagyobb örömeire. (Bizonyos szempontból analógiába vonható ez a középkori hajósok és utazók mesebeli szörnyeivel.) A későbbi idők polgári szalonjaiban - főként az e körökben dívó okkultizmus hatására - ezek az elemek tovább éltek. Indiának és a Távol-Keletnek ez a fajta mítosza tehát elsősorban a kalandos életű európai utazók sokszor túlzó, nemegyszer valótlan állító mesés elbeszéléseinek köszönhetően a XIX-XX. században új lendületet kapott.

Ezzel párhuzamosan, a XIX-XX. században a hagyományos vallás kiüresedésének lehettünk tanúi. Az egyház nem tud választ adni az embert érintő legfontosabb problémákra és meglehetősen rosszul (s ha jól, akkor is késve) reagál a természettudományos felfedezésekre. A Felvilágosodással megjelentek a racionalista filozófiák, ám egy idő után kiderült, hogy nem képesek betölteni a spiritualitás helyén tátongó űrt. Irracionalista filozófiák bukkannak fel (elsőként Schopenhauer - mintegy szinte azonnali ellenreakcióként a virágzó és hódító racionalizmusra), s nyomukban beszivárognak Nyugatra az egzotikus keleti kultuszok. Persze azt tudni kell, hogy a nyugati világban megjelenő hindu vagy buddhista irányzatok semmiképpen nem tekinthetők azonosnak keleti “eredetijükkel”. A keleti istenek ideérvén mondhatni “nyugatizálódnak” - csakúgy mint a késő antik korban. Ahogyan a Mithrasz-kultusz nem volt azonos az “eredeti” Zoroasztrizmussal, ugyanúgy például Buddha nyugati kultusza sem azonos az “eredeti” buddhizmussal.⁷ Vigyáznunk kell azonban az ilyen megfogalmazásokkal is, hiszen hamis volna az a képzet, miszerint létezik például egy eredeti, igazi buddhizmus ott, Keleten, amit azután itt, Nyugaton eltorzítottunk. A vallások mindenkor

⁵ A témáról tényleges elemző szakirodalom nem született, habár több gondolkodó is fölfedezte ezt a hasonlóságot. Lásd pl.: a filozófus Molnár Tamás egyes esszéit, pl. Molnár 2000. A misztériumvallások társadalmi-kulturális hátterét illetően ld. pl. Frankfurter 1998. összefoglaló munkája a késő antik Egyiptom vallásosságáról, vagy Strobel 1992 cikkét.

⁶ Erről bővebben: Waite 1991. illetve Patai 1994. A nyugati kultúrában - különösen az ezotériában - mindenkor élénken jelenlévő egyiptomániáról, mint a “mesés Kelet” eszméjének egyik speciális megjelenési formájáról: Hornung 1999.

⁷ Erről részletesen ld. Farkas 1998a, b.

és mindenhol szinkretisztikus rendszerek, a helyi hagyományokhoz alkalmazkodnak. Ahogyan a már említett buddhizmus Tibetben a sámánisztikus bonnal keveredett, Japánban pedig a sintoval és zen lett belőle, ugyanúgy Nyugaton a zsidó-keresztény kultúra hatására nyerte el sajátos (nyugati) színezetét. Ezért nem beszélhetünk egyetlen igazi buddhizmusról, mint olyanról, inkább mindegyik változatot igazinak kell tekintenünk.

A hagyományos egyház tekintélyvesztésével Nyugaton bekövetkező “spirituális válság” nyomán nem csupán a kereszténység aprózódik el számtalan kisebb-nagyobb irányzatra, hanem más kultúrák vallási formáit is beszippantja a vákuum. Így az emberek az egymással versengő világképek tengerében találták magukat. E sokféleség pedig hamarosan “piaci” formát öltött, amelyben mindenki kiválaszthatja az “ízlésének”, “elvárásainak” leginkább megfelelő vallási formá(ka)t. Ugyanaz a “vallási multikulturalitás” jellemezte a késő antik kort, mint a mi korunkat. A keleti irányzatok vonzereje elsősorban egzotikus jellegükből adódik, s itt jut szerephez a “csodás és titokzatos Kelet” fent említett régesrégi toposza. Keleten “még tudják” a választ a legfontosabb kérdésekre, még őrzik az ősi titkot, amit a nyugati világ a nagy rohanásban, a gyors fejlődésben elfelejtett. Jelen tanulmány ennek a közismert mitológemának XX. századi “evolúcióját” kívánja nagy vonalakban felvázolni. A keleti mesevilágot benépesítő szereplők: az élve temetkező fakír, a gondolatolvasó guru, vagy a levitáló jógi mind valamiféle “külső”, azaz látható, “kézzelfogható” csodát vitt végbe. A mesés Kelet az ilyenfajta csodákon alapuló, több évezredes varázsát a XX. század elejéig megőrizte, a hippy-korszak azonban érdekes változást hozott. A “külső” csodák eltűnnek, vagy legalábbis háttérbe szorulnak, s helyüket a “belső” csodák foglalják el. A keleti vallások tanításai egyre inkább egyfajta mentális, lélektani értelmezést nyernek. Az okkultista tanok, a keleti és nyugati miszticizmus immár, mint egy sajátos ősi lélektan, mondhatni: archaikus pszichológia jelenik meg.

A “Kelet szellemisége” klasszikus formájában

A XIX. század és a XX. század első felében a felső középosztály társasági életének kedvelt közege a polgári szalon. A heti vagy havi rendszerességgel összegyűlő társaságban gyakorta megjelent egy-két “érdekes” ember: bohém művészek, utazók, kalandorok, akik mindig beváltották a hozzájuk fűzött reményeket, s nem haboztak színesebbnél színesebb történetekkel szórakoztatni a művelt közönséget. A szalonok némelyikében irodalmi felolvasásokat is tartottak, társalogtak a művészi élet kiemelkedő eseményeiről, s e szalonok egyike-másika olyan obskúrus dolgokkal is igen előszeretettel foglalkozott, mint spiritizmus, Tarot kártya vetés, grafológia, és mindenféle egyéb okkult praktikák, tanok, “filozófiák”.⁸ Nos, ebben a közegeben bontakozik ki a különféle misztikus tanok, s ezen belül is főként bizonyos “keleti” irányzatok nagy divatja. E kavalkádban a látszólag ellentétes, egymásnak ellentmondó eszmék jól megférnek egymással, s gyakorta egymásba integrálódnak egyfajta körülhatárolhatatlan szinkretizmust alkotva. Eme szinkretizmus egyik meghatározó elemét - sőt: lényegi magvát - majd mindenkor a Nyugatra bekerült keleti tanítások, ill. filozófiák jelentik. Először viszont azt nézzük meg, hogyan is kerültek a keleti vallási elemek kapcsolatba a korabeli szalonok okkultista világával.

A keleti vallások tanításai először a XIX. században a gyarmatok közigazgatásában dolgozók, valamint a hittérítők érdeklődését keltették fel. Ekkor fedezik fel a buddhizmust, a

⁸ Szepes Mária a magyar okkultizmus alakja önéletrajzi elemekkel teleszött írásaiban igen jól bemutatja ezt a világot. Ilyen pl. a számos önéletrajzi elemet tartalmazó Varázstükör c. regénye. A szalonok világának tipikus alakja volt Magyarországon pl. Baktay Ervin: sokat utazott Keletre, könyvet írt az asztrológiáról, az unokahúga indiai volt, stb. Ennek a polgári “szubkultúrának” egy másik tipikus hazai alakja Haich Erzsébet, aki Selvarajan Yesudian, indiai jóga mesterhez ment férjhez, akivel jóga iskolát alapítottak. Haich regényei ugyanazt a gondolatkört prezentálják, mint Szepes Máriáé: reinkarnáció, beavatások, misztikus élmények stb.

Védákat és mindenféle keleti tanokat, hagyományokat, s a filológiai munka mellett hamarosan megindul a régészeti lelőhelyek feltárása is. A szanszkrit, tibeti, páli nyelv megismerése révén lehetővé vált a különféle szövegek lefordítása és tanulmányozása. A Keletről tudható információk kétféle módon jutottak el az európai érdeklődők köréhez. A "tudós feltárásában a Kelet többnyire csak szövegek formájában volt jelen, s a keleti világ a Reneszánszban dicsőített görög-római művészeti alkotásokkal, szobrokkal, kerámiákkal szemben csak a könyvek és kéziratok formájában vált kézzelfogható valósággá. A Kelet-kutatók és a Kelet közötti kapcsolatot egyedül a szövegek jelentették, s ez olyannyira így volt, hogy egy korabeli anekdota szerint egy kora 19. századi német orientalista egy nyolckarú indiai istenszobor látványától egy pillanat alatt kigyógyult keleti hóbortjából."⁹ A tudományos szövegmagyarázatok a keleti vallások intellektuális filozófiájával ismertették meg a művelt érdeklődőt. Így például a nyelvfilozófus Friedrich Schlegel, aki a szanszkrit nyelvvel foglalkozott, keltette fel Schopenhauerben az indiai filozófia iránti érdeklődést. Schopenhauernek, az irracionális filozófia egyik legjelentősebb képviselőjének köszönhetően azután a buddhizmus beszüremlik Európába, s gyökeret ver a nyugati kultúrában. Schopenhauer filozófiájában egy kozmikus, gonosz akarat áll minden mögött, mérhetetlen szenvedéseket okozva az embernek. Az öngyilkosság haszontalan, mert a lélekvándorlás tana igaz. Az egyetlen kiutat Indiában fedezték fel, s ez a Nirvána. Igaz, hogy ezen eszme ellentétes a keresztény tanítással, ám "az emberi faj ősi bölcsességét nem szüntetheti meg az, ami Galileában történt".¹⁰ Schopenhauer ezt az ideát, a Nirvánát helyezi Isten helyébe. A Nirvána nála a Semmivel, a békés kimúlással azonos: a megsemmisüléssel az ember kiszabadul a világot uraló vak akarat démoni hatalma alól.¹¹ Ez a fajta értelmezés a teozófusok olvasztótégelyében összekeveredett mindenféle misztikus, okkultista elemmel, s egy sajátos újgnosztikus szinkretista rendszerré olvadt össze. (Az ő munkálkodásuknak köszönhető leginkább a keleti tanok elterjedése az említett polgári szalonok világában.¹²) Szerintük ugyanis a világ nagy vallásai tulajdonképpen nem mások, mint valami módon megkopott, mondhatni: csökevényes maradványai *egy valaha létezett ősi, nagy bölcsességnek*, amelyhez a buddhista tanok rendkívül közel állnak. Másfelől ezt az intellektuális ízű, szinkretista Kelet-értelmezést repülő lámákról, mágikus erőkről, eltemetkező fakírokról szóló csodás mesék színesítették, olyan tipikus szerzők írásainak köszönhetően, mint Alexandra David-Neel, vagy Paul Brunton, akik egyébként maguk is hívei és terjesztői voltak e szinkretista okkult-mágikus világképnek.

"Akik képesnek érzik magukat a próba elviselésére, azokat egy fagyos téli éjszakán kivezetik egy tó vagy folyó partjára. (...) Tibetben a téli hónapokban nem ritkák az ilyen éjszakák.

A jelölt meztelenül, keresztbetett lábakkal leül a földre. A jeges vízbe lepedőket merítenek, mindegyik jelöltre ráborítanak egyet; ezt a testükön kell megszáráítaniuk. Amint a lepedő megszáradt, újra belemártják, és a novícius ismét beleburkolózik, mint előbb. Ez így megy hajnalig(...) Mondják előfordul, hogy valaki negyven lepedőt is megszáráít egy éjszaka."¹³

A századelő polgári szalonjainak világát jóllehet egy távolról egységesnek látszó szinkretizmus jellemezte, azonban annak alapján, hogy a vallási-okkultista egyvelegből milyen elemeket tartottak fontosnak, illetve az egyes körök hogyan definiálták önmagukat,

⁹ Said 2000: 96.

¹⁰ Schopenhauert idézi Russel 1997: 620.

¹¹ Habár nem tartozik szorosan e dolgozat témájához, érdemes megemlíteni, hogy Schopenhauer alapvetően félreértette a buddhizmus Nirvána-fogalmát. Az ugyanis nem a Semmit (számos buddhista filozófiai iskola küzdött a nihilizmus ellen) hanem egyfajta abszolút szabadságot, a karmától, vagyis a determinisztikus okságtól történő megszabadulást jelenti.

¹² A teozófia történetéről lásd Cambell 1980, Mills 1987, a teozófia megalapítójáról, Magyarországi megjelenéséről érdekes összefoglalót nyújt Tarjányi 2000.

¹³ David-Neel 1991: 245.

különböző csoportokat különböztethetünk meg. Elsőként is az alapvető határvonalat ott húzhatjuk meg, hogy az adott kör vagy csoport explicite valamilyen keleti tanítást fogadott-e el, illetve gyakorolt (például a buddhizmus egy irányzatát), vagy inkább a nyugati okkult, misztikus tanok domináltak elképzeléseikben (teozófusok, antropozófusok, spiritiszták). Azt azonban már az elején hangsúlyoznunk kell, hogy még azokban a körökben is, ahol a nyugati elemek domináltak, a tanításokat sűrűn átszötte a keleti vallások számos eleme (például a lélekvándorlás, a karma tana stb.).

A Nyugaton megjelenő és ott gyökeret verő keleti vallási elemeknek kezdettől fogva három aspektusa különíthető el: 1. mágikus, 2. pszichikus, 3. filozófikus. Ezek az "aspektusok" voltaképpen interpretációk, a Nyugatra átkerült keleti tanok, illetve vallási elemek különféle értelmezései, kulturális átfordításai. A filozófikus aspektuson (melynek egyik legelső képviselője Schopenhauer volt) voltaképpen azt értem, hogy e tanok a kiüresedett, érzelmeken, ill. devóción alapuló hagyományos vallásosság (elsősorban a kereszténység) intellektuális alternatíváiként funkcionálnak. Ennek megfelelően, ezekben a hittel szemben a filozófikus látásmód, a kontemplatív elmélyedés, a felismerés az elsődleges. A "keleti bölcsesség" ebben a felfogásban elsősorban a belső harmónia megvalósítását, és a halálfélelemtől való megszabadulást jelenti, méghozzá úgy, hogy kiküszöböli Istent, a mennyországot és a büntetést. Ez pedig mindig is nagy vonzerőt gyakorolt az értelmiségiek, és félértelmiségiek vékony rétegére, ugyanakkor éppen jellegéből adódóan sohasem válhatott a nagyobb tömegek hitévé.

A mágikus értelmezés lényegében a következő metaforával ragadható meg: a "keleti bölcsesség = természetfeletti képesség" (csodás erők, távolba látás, telepátia, lebegés stb.). A pszichikus oldal pedig voltaképpen azt jelenti, hogy a "keleti bölcsesség = lelki egészség", (harmónia, megnyugvás, önmegvalósítás stb.). Ez utóbbit úgy is felfoghatjuk, mint a filozófikus aspektus populáris megjelenését - főként funkcióját (lelki béke) tekintve. Amikor tehát a "Kelet eszméjének" evolúciójáról beszélünk, akkor voltaképpen ez utóbbi két oldal - a mágikus és a pszichikus - közötti arány eltolódásáról van szó. A századelő polgári szalonjainak világában határozottan a mágikus aspektus dominált, s a pszichikus csupán másodhegedűs szerepre ítéltetett. A XX. század második felében mindez megfordult, a pszichikus oldal került előtérbe, mindinkább háttérbe szorítva a mágikus oldalt.

Azokról a körökről, amelyeket "nyugati"-ként határozhatunk meg, ám ahol a keleti vallások tanításai mégis megjelentek, általánosságban elmondható, hogy az eredeti tanoknak csupán néhány elemét vették át. Alaposabban megvizsgálva ezeket, azt mondhatjuk, hogy négy olyan alapelem van, ami beszűrődött a szalonok világképébe. Ezek 1. a lélekvándorlás avagy reinkarnáció, 2. a karma tana (minden cselekedetünknek megvan a hatása, következménye, ami visszahat ránk), 3. a világ illúzió mivolta (maya), valamint 4. a Nirvána, bár ez utóbbiról inkább csak homályos elképzelések éltek, tulajdonképpen valamiféle (keresztényi értelemben vett) megváltásként értelmezték.

Lássunk egy példát a spiritiszta irodalomból. Eszter médiumnál olvashatjuk a reinkarnációról, valamint a karmáról a következőt:

"...az esetek háromnegyedrésznél valóban szükséges, hogy az új létállapotba belépett egyéniségek teljesen elveszítsék emlékezőtehetségüket. Az elvégzett életek tapasztalatai azonban mint lelki ösztönök élnek tovább, melyek az öntudatfeletti énben végzik vezető munkájukat.

Ha a szellem elhagyott életeiben valamely nagy bűnéért sokat szenvedett s a szenvedések jobb belátásra bírták, akkor egy későbbi megszületésében, amikor ugyanazzal a bűnnel találkozik, irtózat és félelem szállja meg. Nem tudja miért, csak kerüli még azokat is, akik ebben a bűnben szenvednek.

Azonban ha nem szakított jobb belátása szerint valamely bűnnel és úgy hagyta el a fizikai világot, akkor egy új, elkövetkező életében ez a bűn ismét hatalmába ejtheti.”¹⁴
Ugyancsak ő írja a világ illúzió voltáról: *“A föld a rajta lévő étellel csak pillanatnyi visszfénye az igaz és tökéletes életnek; álmom, mely hamar véget ér a káprázat világában.”*¹⁵

A XIX. század végén, a XX. század elején jelennek meg az első keleti mesterek is Nyugaton, méghozzá nagyrészt a teozófusok munkálkodásának köszönhetően. A teozófusok Kelet iránti rajongása odáig fokozódott, hogy sokan közülük kimentek Indiába, és Adyarban egy Keletkutató, vallási és misztikus központot hoztak létre a húszas években. Megpróbálták Indiában igazi “mestereket” találni, ám amikor kiderült, hogy ez mégsem olyan egyszerű, azaz hogy még Indiában is nehéz igazi bölcs gurut találni, akkor szinte erőszakos eszközökkel tettek meg néhány indiai fiatallembert mesterüknek. Ilyen volt többek között a két világhírűvé vált “keleti mester”, Krishnamurti és Vivekánanda is. Krishnamurtiról azt hirdették, hogy ő a Világkirály, a Világtanító, Krisztus új megtestesülése, az Új Messiás. Már ebből is jól látszik, hogy a századelőn a Kelet iránt érdeklődők keveset tudtak az eredeti keleti tanításokból. A keleti vallási elemeket összemosták a keresztény megváltással, üdvözüléssel. Krishnamurti egyik alkalommal, amikor beszédet intézett híveihez, állítólag Krisztusként jelent meg, felvéve a megváltó külsejét, sőt egyes hívek szerint még arany felhő is övezte.¹⁶

Krishnamurti azonban egy idő után csalódott a teozófikusokban, ám a pénz, a selyemruhák, a rajongás, amivel a teozófusok kényeztették, arra ösztönözték őt, hogy Európába jöjjön szerencsét próbálni. Saját iskolát alapított, ahol többek között számos szimbolista festő is megfordult.¹⁷

A mesés, csodás, vonzó Keletről beszámoló leírásoknak persze megvolt a maguk negatív ellenpárja is: például a híres Sven Hedin vagy a különös festőművész Henry Landor útleírásai, akik jellegzetes gyarmatosító szemszögből vetették papírra úti élményeiket, melyekben a keleti népek vadaknak, primitíveknek mutatkoznak. Ugyanakkor még ezekben a beszámolóknak sem egyszerűen a nyugati ember felsőbbrendűségének érzése nyilvánul meg abban, ahogyan a keletiekéről beszélnek, jelen van a misztikus, a csoda is. Csakhogy ennek, a titokzatosnak, a csodásnak, a szentnek a másik arcát fedezhetjük fel: a szörnyűséget, a borzalmasat.¹⁸ Itt tehát nem pusztán arról van szó, hogy a gyarmatosító, fehér úriember lenézi a civilizálatlan színes bőrűt, és undorodva elfordul tőle, bár kétségtelenül ez is benne van a leírásokban, hanem e lenézésen túl, a titokzatos vidék és a rajta élők egzotikus kultúrája számukra érthetetlen és mágikus mivoltában a szakrális irracionálisnak is megjelenik. Igen tanulságos például, ahogyan Landor beszél a tibetiek halotti szertartásáról:

“A holttestet fölviszik egy oromra, ahol a lámák imádkoznak, ráolvasnak. A tömeg ezután hétszer körüljárja a holttestet, majd bizonyos távolságba vonul, hogy a hollók és kutyák széjjeltéphessék...Nagyon figyelik a holttest teljes elpusztítását. A kellő pillanatban a lámák és a tömeg visszajönnek, forgatják imakerekeiket és egyre mormolják “Om mani padme hum”...Most a rokonság a holttest köré kuporodik. A lámák szorosán mellé ülnek és töreikkel földarabolják a még megmaradt húst. A főláma eszi az első falatot, azután imádság közben következnek a többi lámák. Végül a rokonok és jóbarátok rávetik magukat a csontvázra és azt mohón elfogyasztják. (...) Csak undorral vehetünk tudomást a tibetiek e kannibalizmusáról, mégis náluk ez az utálatos szokás: vallási szertartás.

¹⁴ Eszter 1933: 29.

¹⁵ Eszter 1933: 20.

¹⁶ Krishnamurti fő támogatója és elsőszámú híve Annie Besant írta ezt le számos írásában, levelében. Idézi: Hennyey 1929: 71. Annie Besantról lásd pl. Melton 1990: 65-67. Nethercot 1960, 1963; Wessinger 1988.

¹⁷ Pl. Jean Delville. Lásd: A szimbolizmus enciklopédiája. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy nem csupán eme ál-mesterek jelentek meg nyugaton, de híre kelt egy-két valódi, hiteles tanítónak is, mint amilyen pl. a tamil származású Sri Ramahamharisi volt, akinek többek között az indológus Henrich Zimmer is a tanítványául szegődött.

¹⁸ A szent két arcáról lásd :Otto 1997.

A lámák állítólag szenvedéllyel szeretik az embervért, mert az ad nekik erőt, értelmet. Ha sebeket szívnak ki, melyek nem mérgesek, megisszák a vért. Sokszor csak azért ejtenek sebeket, hogy a vért kiszívhasák. Van rá eset, amikor emberkoponyából faragott serleget, mely minden klastromban található, megtöltik vérrel és a lámák sorban isznak belőle.

Iszonyatot keltő dolgok ezek, de munkám hiányos volna, ha nem szólnék a tibetiek kannibalizmusáról.”¹⁹

Láttuk tehát, hogy a XX. század első felében a Kelet mind a szalonok világában, mind a populáris könyvekben a csodást, a titokzatost jelentette, vagyis a keleti vallási tanításoknak, vallási elemeknek is a mágikus aspektusa dominált. Ez a Kelet-kép tulajdonképpen megegyezik a nyugati világ több ezer éves hagyományos Kelet-képével, melyben a Kelet az ősi bölcsesség, a rettenetes szent titkok földje, amelyhez a nyugati ember - mint az Édenhez vagy a Paradicsomhoz - vagy visszavágyik, vagy elrémül tőle.

Ugyanakkor az újkorban Nyugaton megjelenő keleti bölcselet - minden miszticizmusa, illetve okkultista vonásai ellenére - egyfajta modernitást is képviselt, méghozzá éppen a fentebb említett “alternatíva” mivoltánál fogva. Főként azért, mert a racionalizmussal együtt jelenik meg, egyfajta intellektuális újdonságként, s persze nem utolsósorban a kereszténység ellenlábasaként. Nem véletlen, hogy először - és még igen sokáig - az elit kultúra része, művészek, tudósok, művelt polgáremlők “úri hóbortja”.

Paradigmaváltás, avagy az eszme “mutációja”

A II. világháborút követő időszakban a különféle új ezoterikus irányzatok, okkult (ill. okkultizált), keleti vallások elterjedése, felvirágzása két eltérő utat követett Európában és Amerikában, mutat rá Melton.²⁰ A különféle “új” (keleti) vallások fokozatos térhódítása Európában szinte azonnal elindult/folytatódott, mihelyt a háború után a kedélyek lecsillapodtak. Megkezdődött Ázsiából a bevándorlás, valamint a vállalkozó szellemű európai utazók is újból útnak indultak Indiába, Kínába és a többi távol-keleti országba. A polgári szalonokból indult mágikus, okkult-vallási irányzatok a mesmerista mágikus (rózsakeresztes, spiritiszta, új-templárius) rendek, a teozófia és az antropozófia folytatták virágzásukat, miközben fokozatosan mind több keleti elemmel bővültek tanai.

Amerikában viszont az 1924-es ázsiaiakat kirekesztő törvény (Asian Exclusion Act) megakadályozta az ázsiai országokból származók bevándorlását az országba. A törvény egészen 1965-ig érvényben volt, amikor Kennedy és Johnson elnökök szövetségeseket keresve a vietnami háborúhoz, eltörölték azt. A határok megnyílásával százezer számra áramlottak be Ázsiából a bevándorlók, köztük a számtalan vallási misszionáriussal, guruval, jógival, mesterrel. Ez az időszak éppen egybeesett a háború után született “baby boom” nemzedék nagykorúvá válásával. A népesség hirtelen megugrása gondot okozott először az iskoláztatásban, majd a munkavállalásban is, ti. nem volt elegendő munkalehetőség. Egy új

¹⁹ Landor: 201. Megjelenik ezekben a leírásokban az a toposz is, hogy a távoli titokzatos népeknél minden fordítva van, mint a "civilizált nyugati" népnél, például a magyar Bozóky Dezsőnél (1911:170.): *"A chinai kartárs egész sereg fényképet rakott elém, a multkoriban légberepült löportorony áldozatainak rémesen elcsönkített tetemeiről és büszkélkedett velem, hogy a kórházba hozott összes sebesültek felgyógyultak, pedig ugyan súlyos esetek is voltak közöttük. Egynek például négyfelé volt a koponyája repedve, hozzá mindkét lába, karjai, sőt még a gerincoszlopa is el voltak törve s ez a beteg is gyógyultan hagyta el a napokban a kórházat...Megjegyzem...csupán szárított és porrá tört tigrisfarkkal, majommájjal, no meg kígyózsírral vitték végbe a kollégák ezt a csodát. Én persze őszinte bámulatomnak adtam kifejezést, mire egy még mindig ott fekvő nőhöz vezetett a kolléga, akinél még láthatom a sérülés nyomait. Karcolástól eredő jelentéktelen forradást láttam az asszony homlokán. Csodálatos dolog, hogy míg a négyfelé repedt fejű s törött hátgerincű páciens már régóta gyógyultan szaladgál odakint, ez a nő könnyű karcolásával még mindig kezelés alatt áll! De nem nagyon ütköztem meg rajta, hiszen már oly sokszor tapasztalhattam, hogy Chinában sok dolog éppen megfordítva van, mint nálunk, talán így van itt a gyógyulással is."*

²⁰ Melton 2001: 213-215.

szubkultúra alakult ki a városokban, a csövesek (street-people) kultúrája. Ezek a társadalom perifériájára szorult emberek azonban nagyon hamar egy sajátos idealizált életstílus, a szabadság szimbolikus figuráivá váltak, s főként nyaranta számos egyetemista csatlakozott hozzájuk. A Keletről érkezett vallási tanítók elsőként ezeket az utcán élő generációkat célozták meg. Majd a hozzájuk a nyári vakáció idején csatlakozó hippik révén pillanatok alatt egész Amerikában szétterjedt mozgalmakat hoztak létre. A hatvanas évek generációja a politikai tiltakozások és a kulturális újítások, kísérletezések lázában égett. Tiltakoztak a vietnami háború, a környezetszennyezés és a szegénység ellen, tüntettek a nők és az állatok jogaiért.²¹ Különbőféle drogokkal kísérleteztek “alternatív tudatállapotok” létrehozására, liberalizálták a szexuális erkölcsöket, alternatív életkörülményeket alakítottak ki (pl. kommunákat), és új típusú zenét hallgattak. Mondhatni, egész megjelenésükben, ruházódásukban, hajviselésükben a hagyományos polgári értékrend (a bibliai vallás és a haszonelvű individualizmus) elleni tiltakozásukat fejezték ki.²² Az új vallási mozgalmak iránti érdeklődés fokozódását a hatvanas években, Észak-Amerikában számos kutató ezzel az általános érték-válsággal magyarázza.²³

Nos, ennek köszönhető elsősorban, hogy Amerikában a XX. század hatvanas-hetvenes éveiben nem az európai szalonokból jól ismert irányzatok keltek életre, hanem azoktól többé-kevésbé eltérő formák. A “keleti bölcsesség eszméjének” itt ugyanis hirtelen és látványosan a pszichológiai aspektusa került előtérbe.²⁴ Ez az “átpszichologizált” vallásosság tér azután vissza Európába, és reformálja meg az ottani ezoterizmust, ill. új-okkultizmust. Azt mindennek előtt tisztázni szeretném azonban, hogy a nyugati okkultizmus - és persze ezen belül is elsősorban a keleti irányzatok – “pszichológiai aspektusán” azt a jelenleg Nyugaton dívó pszichologizálást értem, ami főként a vulgarizált jungi mélylélektant (pontosabban annak az okkultizmushoz passzoló, abban gyakorta megjelenő elemeit), valamint a különféle divatos, populáris önismereti rendszereket (nézeteket, eszméket, módszereket stb.) foglalja magában. Egy mantrákról szóló könyv bevezetőjében olvashatjuk az alábbiakat:

“Ha dühös, fél, ideges aggódik vagy bosszús, ismételgesse a mantráját, míg el nem ülnek a viharfelhők. A mantra lecsendesíti az elméjét. Megfékezi az önt emésztő negatív érzelmeket és szolgálatába állítja a belőlük felszabaduló energiát.

Végül ne felejtsük el, hogy a mantra a spirituális eszköztár egyik darabja csupán: számos módszer létezik még, amelyekkel gazdagabbá, céltudatosabbá és beteljesedettebbé tehetjük életünket. E módszerek révén - például a meditációval - hozzáférhetünk mérhetetlen belső erőforrásainkhoz, kialakíthatjuk személyiségünk egységét és kivehetjük a részünket az életből, hiszen nap mint nap tapasztaljuk, hogy embertársainknak szüksége van ránk és megbecsülnek bennünket.

Ez az emberi létezés igazi dicsősége, s rajtunk áll, megvalósítjuk-e a tökéletességet saját életünkben.”²⁵

Jól látszik az idézetben, hogy a vallás célja egyáltalán nem a “látszatvilágból” történő megszabadulás, még csak nem is valamely istenséggel, avagy végső valósággal történő egyesülés (ami egyébként a mantra eredeti funkciója volna), hanem a világi boldogság, nyugalom és önmegvalósítás elérése. Ennek a tipikusan korunk nyugati társadalmára jellemző célnak a megvalósítását viszont éppen egy keleti vallási eszköz: a mantra révén kívánja elérni.

Ugyanakkor meg kell említeni, hogy a pszichologizáló aspektus nem a hippikor szülte. A háború előtti, régi vágású, “polgáriszalon-ezoterizmusban” ez az elem már eléggé

²¹ Vö. pl. Gitlin 1987.

²² Vö. Bellah 1976.

²³ Lásd pl. Dawson 1998; Cox 1977; Tipton 1982; Wallis 1984; Kent 1987, 1988; Wuthnow 1988; Roof 1993;

²⁴ A pszichológia és az új vallási mozgalmak kapcsolatáról lásd pl.: Wuthnow 1998; Anthony 1977; Schur 1976; Johnson 1981.

²⁵ Easwaran 1997: 9.

kifejlett formában jelen volt - főként a keleti tanok nyugati interpretációjában. Persze még nem annyira a mélylélektanra alapozva, noha ez is adva lett volna, hiszen a pszichoanalízis egyes képviselői már a tízes években elkezdtek érdeklődni az okkultizmus iránt.²⁶ Ezek a korai szerzők sokkal inkább az akkori kísérleti pszichológia olyan népszerű, igen divatos irányzataihoz próbálták idomítani a misztikus Kelet mágikus titkait, a csodás jelenségeket és egyebeket, mint amilyen pl. a hipnózis volt akkoriban. (Ennek a felfogásnak az egyik legtipikusabb terméke Canon népszerű könyve, a "Kelet mágusai", amelyben a szerző a lámák és fakírok csodás képességeit a hipnózissal magyarázza.²⁷) A "virággyermek nemzedékének" kultúrája inkább csak felerősítette, vagy pontosabban: kizárólagossá tette ezt a már korábban is jelenlévő elemet.

A nyugati okkultisták kelet kultuszában bekövetkezett fordulat két szinten is megnyilvánult. Egyrészt, amint azt a fenti idézetben is észrevehettük, megváltoztak a fogalmak. Átalakult a nyelvezet, azaz: megjelentek - elsősorban a modern pszichológiából átvett - kifejezések, s vele megjelennek egyéb "tudományos" (főként orvosi és filozófiai) terminusok is.²⁸ Jó példája ennek az az idézet, amely a Párizsban élő japán zen mestertől, Taiszen Desimarutól származik:

"A bölcsesség nem csupán az előagyon múlik. Az igazi bölcsesség megjelenésére a thalamusra és a hypothalamusra is szükség van. Amikor egyaránt erősek, akkor hatalmas bölcsességgel rendelkezel.(...) De a hypothalamuson keresztül a dolgok bevésődnek az agyba. Lényegük megmarad a tudatalattiban, és zazen alatt újra éled. Nem a szexuális képzetekről és kellemes gondolatokról van szó, hanem azokról a dolgokról, amelyek mély benyomást tettek a testre; ezek élednek újra zazen alatt.

*Nekem a szútrák, mesterem szavai és a fontos dolgok nem a memóriámban hagytak nyomot, hanem tudatalattimon keresztül a thalamusomban."*²⁹

Az átalakulás második (mélyebb) szintje magát a "vallási lényegét" érintette. Ugyanis nem csupán a nyelvezet változott meg, hanem sok esetben maga a vallás célja is megváltozott. Az olyan ideák, mint "megszabadulás", "megvilágosodás", vagy éppen a "Nirvána elérése" helyett olyan ideák kerültek előtérbe - szorítván ki vagy értelmezvén át az előbbieket - mint amilyenek az "önmegvalósítás", az "önfelszabadítás", avagy a "lelki harmónia elérése". A törekvők már nem valamiféle végső megváltást keresnek, hanem evilági sikert, boldogulást, gyógyulást testi-lelki bajaikból. De még az elmélyültebbek (vagy ha úgy tetszik "vallásosabbak") is legfeljebb egy jobb újjászületést remélnek, ahol még inkább kiteljesíthetik saját énjüket. Sőt, kifejezetten divatba jön - mi sem áll távolabb az eredeti keleti vallásoktól - a halált követő "új életek", jövődöbeli újjászületések kultusza, ami végtére nem más, mint az afeletti öröm megnyilvánulása, hogy egyáltalán *létezik* előző és következő élet mint olyan.³⁰

²⁶ A bécsi pszichoanalitikusok egyik neves képviselője, Herbert Silberer például már Jung előtt foglalkozott hermetikával, alkímiával, illetve általában az okkultizmussal. (Silberer 1917.) Lásd még Oppenheim 1985. Magyarországon a Fraud-tanítvány Ferenczi Sándor tulajdonított különösen nagy jelentőséget a spiritiszta médiumok pszichikai vizsgálatának, akinek okkult érdeklődése a pszichoanalitikus mozgalmon belül közismert volt, s aki igyekezett Fraudot is megfertőzni az okkult jelenségekben való hittel. Erről lásd Ferenczi 1999; Mészáros – Hidas 1991; Harmat 1986; Tarjányi 2000.

²⁷ Canon 1943.

²⁸ Természetesen erre a nyelvhasználatra már a korábbi időkől - így a már tárgyalt századelőről, stb. - is vannak kísérletek, ám a hatvanas évektől ez tömegessé és alapjában meghatározóvá válik.

²⁹ Desimaru 1995: 81-2.

³⁰ Ez annál groteszkebb, mivel a keleti vallások elsődleges és alapvető célja volt az újjászületéseknek - mint az ontológiai szenvedés legfőbb okának, forrásának és megnyilvánulásának - a megszüntetése. A "jobb újjászületés" reménye a vallási elképzelések alját jelentették, mindenkor azzal a háttérrel, hogy az illetőnek ebben az életében nem sikerült a megszabadulás (szellemi éretlensége miatt, karmikus bűnei okán, stb.). Ám még ebben az esetben is arra ment ki a játék, hogy ebben a leendő "jobb újjászületésben", azaz következő életében lehetsége nyíljon az illetőnek a teljes megszabadulásra. Vagyis a kedvező újjászületés iránti vágy nem

Ráadásul az "előző életekkel" való foglalatosság is rövid idő alatt egyfajta önismeret, miszticizált populáris pszichoanalízissé lesz. Számos beszámoló szól arról, hogy az "előző életekre" történő visszaemlékezések "mélyebb önismeretet adnak", gyógyítják a pszichét, elűzik a depressziót, értelmet adnak az életnek, és nem utolsósorban feloldják a halálfélelem adta görcsöt, mivel egy "előző élet" megtapasztalása a halhatatlanság reményét csillantja meg. Azaz a reinkarnáció hite és átélése itt a mentálhigiéné egyik igen fontos megjelenési formája.³¹ Ez az elképzelés inspirációt nyerve a pszichoanalízistől olyan obskurus új "tudományok" megjelenését is magával hozta, mint a reinkarnációs terápia.³²

A XX. század új vallási irányzataiban is megkülönböztethetők a magukat nyíltan keleti eredetűnek tekintő tanok, vallások (hindu, buddhista, taoista stb. irányzatok széles palettájával találkozhat a kereső), és a New Age valamint az egyéb új vallási mozgalmak, amelyek eredetüket tekintve egyértelműen nyugatiak, jóllehet ez utóbbiak tanait is gazdagon átszövik a keleti elemek.³³ A magukat keletiként meghatározó vallások ugyanakkor viszont egy dologban határozottan különböznek a nyugati típusú újokkultista mozgalmaktól. Ez pedig egyfajta "keleti mester-kultusz", amelyen azt értjük, hogy voltaképpen a keleti mester adja a hitelességet a valláshoz. Még a legnagyobb nyugati - származású - tanítóknak (mint amilyen a dán Ole Nydahl, a német Govinda, avagy a magyar Láma Csöpel) is szüksége van egy keleti mesterre a háttérben, akire mindig hivatkozhatnak, akitől a beavatást kapták. Ez lényegében azt az implicit tartalmat hordozza, miszerint törekedhet ugyan egy nyugati hívő, elmélyülhet a keleti tanításokban, ám ha nem kap beavatást, egy "igazi" keleti mestertől, akkor soha nem lesz képes arra a minőségi váltásra, ami a megvilágosodáshoz szükséges.

Témánk szempontjából azonban irreleváns minden irányzatra, tanra, vallási elemre részletesen kitérni, mivel a "kelet bölcsességének eszméje" és eme eszmének a megváltozása mindegyik esetében hasonló. Érdemesebb inkább a pszichologizáló fordulat különböző fokozatait megvizsgálni. Vannak például olyan irányzatok, ahol a pszichologizálás csak a külsőségekben jelenik meg, mondjuk a nyelvhasználatban, de a vallás nagyjából megtartotta eredeti célját. XI. Tarab Tulku, a tibeti buddhizmus Koppenhágában élő tanítójának egyik, Budapesten tartott előadásán hangzottak el a következő szavak a karmáról:

"Ez a folyamatos cselekvés, hogy megszerezze azokat a dolgokat, amelyeket szeret és eltolja, amit nem szeret, ebből rendkívül sokszor féltékenység, düh, gyűlölet érzései keletkeznek. Ezek, mint benyomások alámerülnek - nyugati kifejezéssel élve - a tudatalattiba. A legkülönbözőbb időkben merülnek fel, és akcióra készítetnek minket - különböző gondolatok, cselekvések kivitelezésére és érzelmek felkeltésére - a karma szintjén. Jelen pillanatban a pszichológiai készítés a legfőbb motorja, meghajtója cselekvéseinknek. Akcióra készítet és különböző hatásokat fejtünk ki ezáltal emberek irányába, a természet irányába, állatok

jelentett mást, mint a "végső megszabadulás" jövőbeli reményét. Ez is rávilágít a nyugati és a keleti ember gondolkodása közötti alapvető különbségre. A nyugati megmaradt halálfélőnek.

³¹ Ilyen jellemző munkák pl. a New Age-es természetgyógyászat jelenlegi apostolainak, Throwald Dethlefsennek vagy Rüdiger Dahlkének a könyvei. De szinte valamennyi reinkarnációról szóló újokkultista könyvben kiemelt szerep jut a mentálhigiénének.

³² Hall 1999: 13-14: "A megelőző életből származó okok a jelenben főbiaként, krónikus betegségként vagy rossz fizikai állapotként, függőségként, szellemi fogyatékosként, kapcsolatteremtési zavarokként (...) manifesztálódnak. (...) A reinkarnációs terápia segít, hogy a páciens kibontakoztassa önmagát, feltárja eddig mélyen rejtőző tehetségét, jobban meg tudja érteni másokat, kiderüljön az életcélja és az inkarnációja oka."

³³ Az orientalizmusnak ebben a szellemi közegben (vagy ha úgy tetszik: kultúrában) szinte mindent átható voltára jó példa Carlos Castaneda. Még Castaneda népszerű misztikus regényeiben is, amelyekben egy mexikói indián (jaki) varázslótól kapott különféle "tanításokról" illetve "beavatásokról" számol be a szerző, számos keleti elemet találunk. Egyik regényében (Separate Reality) pl. nyíltan idéz a Tibeti Halottaskönyvből, de maguk Don Juan tanításai is több keleti elemet tartalmaznak. Az öreg varázsló tanításának egyik ilyen kulcsfogalma például a taoizmusból és a buddhizmusból is jól ismert "not-doing" (nem cselekvés), melyet gyakorolva lehet mágikus célokat elérni. A Castaneda által leírt szinkretista tanításokról tanulságos Mary Douglas kritikája. (Douglas 1975.)

irányába. *Nos persze visszajön onnan egy reakció, és erre elkeződik a kölcsönhatás folyamata, ami számunkravalóság, pszichológiai valóság, tulajdonképpen ebben létezőnk és folyamatosan újratermeljük.*”³⁴

Mint említettem, vannak olyan irányzatok is, ahol az eredeti, ősi vallási cél maga is megváltozott. Például a Magyarországi Karma-Kagyüpa Közösség egyik fontos kiadványában a következő fejezetcímeket találjuk: *“Együttérzés: mások behelyettesítése önmagunkkal”, “Egy barátot használni az együttérzés fölkeltésére”* vagy *“Hogyan meditáljunk az együttérzésen”*.³⁵ Vagy nézzünk egy másik példát: Egy tibeti eredetű közösség (Karma Decsen Özel Ling) dán származású vezetőjét és mesterét a megvilágosodásról kérdezték. Figyeljük meg, hogy válaszában a megvilágosodás már nem azt jelenti, hogy az ember felismervén a világ *“valóságos természetét”* (azaz illúzió mivoltát) kilép az újjászületések körforgásából és eléri a Nirvánát, hanem mintha sokkal inkább arról lenne szó, hogy a törekvő egyfajta önmegvalósítást, önkiteljesedést ér el:

*“Egy nem megvilágosodott lény olyan, mint akinek csupán egy nyakkendője van. Egy bizonyos helyzetben csak egyfajta dolgot csinálhat, mert az a személyisége, olyan a beállítottsága: vagyis ő olyan. Azonban ha valaki elérte a megszabadulást vagy a megvilágosodást, az olyan mintha száz nyakkendővel rendelkezne: zöld, kék, vékony, vastag, mindenféle. Akkor már el tudom képzelni, hogy a megvilágosodás után ugyanazt csináljuk, mint most; csak éppen nem kényszerből tesszük, hanem örömből. Tudatunk igaz természete kifejezi önmagát.”*³⁶

Olyan irányzatok is vannak, ahol szinte teljes azonosulás történt a pszichológiával, pszichiátriával. A szintén számos keleti elemet (pl. a reinkarnáció tanát) magába olvasztó Szciantológia Egyház például még gyakorlataiban, ill. külsőségeit tekintve is úgy működik, mintha nem egy vallásról (vagy akár tágabb értelemben vett spirituális irányzatról) lenne szó, hanem a pszichoanalízisnek egy némileg *“átspiritualizált”* válfajáról.³⁷ Már magának a szciantológiának a középpontjában is egy ilyen fogalom, az *“auditálás”* áll. Az *“auditálás”* gyakorlata során egy *Auditor*-nak nevezett lelkész segít a hívőnek *“megtalálni a múltjában - beleértve előző életeit is - a fájdalmat tartalmazó területeket és megszabadulni ezek káros hatásaitól.”*³⁸ Az *“auditálást”* egy *“elektro-pszichométernek”* nevezett speciális műszer használata teszi lehetővé. Az *“auditálás”* bizalmas ülések keretében folyik, amikor is a *“hívőt”* - pontosan úgy, mint a rendelésen a páciens - egy díványra fektetik, ahol az *“auditor”* kérdegeti őt. Az auditor segítségével a személy számára lehetővé válik, hogy szembe nézhessen múltbeli létezésének eseményeivel. Ez teszi képessé arra, hogy olyan válaszokat találjon, amelyek máskülönben nem tárulnának fel előtte. A szciantológiai auditor sohasem mondja meg, hogy mi a helyes válasz, vagy hogy a személy mit gondoljon önmagáról vagy a múltjáról. Így a személy saját magában találja meg az egyedüli igazságot az auditálás során. Minden, megfelelően alkalmazott auditálási eljárás végeredménye az, hogy az illető jól érzi magát, megnövekedett szellemi tudatosságra tesz szert, ami egyfajta megkönnyebbüléssel is együtt jár.³⁹

³⁴ XI. Tarab Tulku 1994: 17-18.

³⁵ A kiadvány címe: *“Meditációk a szeretet és együttérzés felkeltésére”*. Kiadási hely: Tar község, évszám és szerző nélkül.

³⁶ Nydahl 1998: 11-12.

³⁷ A Szciantológia és a keleti vallások kapcsolatáról lásd pl. Kent 1996.

³⁸ Lugosi 1998: 223. A szciantológiáról még: Straus 1986; Barker 1992, Wilson 1990.

³⁹ Ld. Hubbard alapművét a dianetikáról. (Hubbard 1990.) A könyv már alcímében is a szisztéma *“pszichológiai tudomány”* (és egyáltalán nem vallás!) mivoltát hangsúlyozza, amikor is a dianetikát úgy határozza meg, mint a *“lelki és szellemi egészség modern tudományát”*. Egy másik könyvének címe: *“Önelemzés”*. Praktikus önfejlesztő kézikönyv. A könyv - amelyben a dianetika immár *“szellemi gyógyító technológia”*-ként van meghatározva - nagy részét pszichológiai jellegű tesztek alkotják. (Hubbard 1992.) Veér András írt kritikus hangvételű könyveket a szciantológusokról (Veér 1999; 2000.) Ebben az összefüggésben e munkák azért is

Nem véletlen, hogy a Szciantológia Egyház - mint valamiféle újdonsült szakmai rivális - hatalmas kampányokat szervez a pszichiáterek ellen. Az egyik kiadványukban például "64 oldalon keresztül a jogsértő pszichiátriai gyakorlatokról, az emberellenes, erőszakos kezelési módszerekről, a beteg bizalmával való visszaélésekről, súlyos bűntényekről" írnak, amelyeket szerintük a pszichiáterek követnek el.⁴⁰ De természetesen nem ez az egyetlen irányzat, amely a pszichológusokkal, pszichiáterekkel polemizál. Valójában számos olyan mester van, aki minthogy rendszere mindinkább összemosódik a pszichológia eredményeivel, úgy próbál megszabadulni tőle, hogy a pszichiátereket és pszichológusokat sarlatánnak, ostobáknak, gyáváknak és veszélyesnek titulálja. Egy manapság rendkívül népszerű indiai származású mester, Osho írja a következőket:

*"Valaki, aki az elmében van, megpróbál pszichológiát létrehozni: ez lehetetlen feladat. Csak képzelt pszichológiát hozhat létre. (...) Így bármit is hozott létre Fraud, az csak egy gyönyörű képzelgés. (...) Ezért csak a buddhák teremthetnek hitelt érdemlő pszichológiát. Máskülönbén csak a pszichopatológiának lesznek különböző iskolái."*⁴¹ Majd később hozzáteszi: *"A pszichológia a legújabb eszköz arra, hogy az embereket elnyomva tartsák. Mivel a papok kudarcot vallottak, új papságra van szükség. A pszichológusok az új papság (...) Óvakodj ezektől az emberektől! Mivel újak, sokkal veszélyesebbek."*⁴²

Hogy milyen messzire vezethet el a pszichologizálás, arra talán nem is a dianetika, hanem a Silva-féle agykontroll a legjobb példa. Ez az irányzat magát már tisztán "tudományos módszerként" jelenítette meg, amolyan alternatív pszichológiai szisztémaként, sőt pusztá praktikumként. Ugyanakkor az agykontroll is tipikusan keleti inspirációjú meditációs szisztéma - persze modernizált, a szcientista világgéphez idomított formában.⁴³ Az agykontroll minden ízében a New Age szinkretista világának része, s főként azok fordulnak hozzá, akik fogékonyak az okkultizmus különféle eszméire, illetve részei ennek a kultúrának.

Ám a pszichologizálódás folyamata korántsem egyirányú, az mondhatni "visszafelé is hatott". Nem pusztán az történt ugyanis, hogy ezekben az okkultista új vallási mozgalmakban domináns elemként megjelenik a pszichologizálás, hanem ennek fordítottja is: a nyugati pszichológián belül ezzel párhuzamosan megjelentek a keleti vallások elemei.⁴⁴ Elsősorban Jung szerepét kell megemlítenünk. Amikor Jung a különböző álmokat archaikus szimbólumokként értelmezte, akkor voltaképpen az "archaikus" fogalmán keresztül beintegrálta a vallási, szakrális elemeket, mítoszokat egy tudományos tárgyalási univerzumba, azaz lényegében legitímálta ezeket a tartalmakat.⁴⁵ Nem véletlen, hogy - a nyugati ezotériához vonzódása ellenére - nagy teret szentel bizonyos keleti elemekkel történő foglalatosságnak. (Jó példa erre, hogy külön művet írt a mandaláról, sőt e fogalmat kiterjesztette számos nyugati

érdekesek, mert azok egy pszichiáter ellenérzéseinek a kifejeződései. A szcientológiáról lásd még: Wilson 1990; Evans 1974; Miller 1987; Melton 1990.

⁴⁰ Uo. 229. A dátum nélkül megjelent kiadvány: *The rise of Senseless Violence in Society; Psychiatry's Role in the Creation of Crime* - Az értelmetlen erőszak újraéledése és elterjedése a társadalomban; a pszichiátria szerepe a bűnözés kialakulásában.

⁴¹ Osho 1997: 59-60.

⁴² Uo. 76-77.

⁴³ Ne tévesszen meg senkit az a tény, hogy a meditáció olyan ősrégi gyakorlat, amely Európában is mindig ismert volt, így nagy szerepet játszott például a keresztény misztikában is. Itt nem a keresztény misztika popularizálódásáról van szó, hanem egyértelműen a teozófusok hatásáról, akik keletről hozták (újra) be ezeket a vallási és gyakorlati elemeket.

⁴⁴ Érdekes vagy sajnálatos módon a pszichológusok nem reflektáltak ezekre a változásokra. Csupán elvétve bukkan fel egy-egy olyan cikk, amelyben a kérdés egyáltalán említésre kerül. Lásd pl. Anthony – Doucas – Robbins – Curtis 1997. Azok az ígéretes című tanulmányok, mint pl. Lillinstone és Shepherd munkája: "New Religious Movements and mental health" (2001), is megmaradnak azoknak a hagyományos témáknak a tárgyalásánál, hogy mentálisan mennyire egészségesek az új vallási mozgalmakhoz csatlakozók, illetve, hogy milyen lehetséges hatásokkal jár az, ha valaki ezekhez a mozgalmakhoz csatlakozik.

⁴⁵ Erről lásd Farkas 1998a: 84.

ezoterikus kulturális képződményre, felhasználta a pszichológiában, és ezáltal egyfajta - mára már széles körben elterjedt - jungi terminussá tette azt.)⁴⁶ Jung munkássága azért rendkívül fontos, mert végsősoron ő volt az, aki révén - sok esetben pusztán a reá történő hivatkozással - legitimálódott az okkultizmus.⁴⁷ Persze nem Jung volt az egyetlen olyan pszichológus, akinek köszönhetően a keleti vallások és a pszichológia összetalálkozott. Erich Fromm egy japán zen szakértővel, D. T. Suzukival írt egy közös könyvet a zenről és a pszichoanalízisről, amelyben nem csupán összehasonlították a két eszmerendszert, hanem megkísérelték mind fogalmi, mind pedig tartalmi téren is összehangolni azokat.

“Az a feltételezés, miszerint a zen-buddhizmus és a pszichoanalízis összeegyeztethetetlen egymással, mindkét diszciplína felületes szemléletéből táplálkozik. Éppen ellenkezőleg, a rokonság az, ami sokkal inkább szembeszökő(...)A zen lényegében annak a művészete, hogy az ember tisztába jöjjön létének természetével, és kijelöli a szolgaságból a szabadságba vezető utat...Azt mondhatjuk, hogy a zen felszabadítja a valamennyiünkben természettől fogva gondosan elraktározott összes energiákat, amelyek rendes körülmények közt úgy össze vannak préselve és ki vannak ficamodva, hogy nem tudnak megfelelően működésbe jönni...A zenek tehát az a célja, hogy megmentsen bennünket a megbolondulástól és a megrokkánástól. Ezt értem én szabadságon: szabadon működtetni a szívünkben eredendően benne rejlő valamennyi teremtő és jótékony hajlandóságot. Általában nem ismerjük fel, hogy minden szükséges képességünk megvan hozzá, hogy boldogok legyünk és szeressük egymást.

A zen céljának ez a jellemzése minden változtatás nélkül jellemezhetné azt is, amit a pszichoanalízis akar elérni: tisztába jönni az ember tulajdon természetével, megvalósítani a szabadságot, a boldogságot, a szeretetet, felszabadítani az energiát, megmenekülni az elmebetegségtől és a megrokkánástól.”⁴⁸

Fromm még tovább megy, amikor a zent pszichológiai rendszerként fogja fel. Sőt, már-már olyan következtetések levonását sejteti, miszerint a pszichoanalízis sikeresebbé, azaz modernebbé válhat, amennyiben a zen technikáit, világképét megérti, elsajátítja:

“A zen ismerete és az iránta való érdeklődés igen termékenyítő és megvilágító hatással lehet a pszichoanalízis elméletére és technikájára(...)a zen-gondolkodás el fogja mélyíteni és ki fogja tágítani a pszichoanalitikus látókörét, és segíteni fog neki, hogy eljusson a valóság megragadásának mint a teljes és tiszta tudatosság végső céljának radikálisabb felfogásához.”⁴⁹

A pszichológia és a vallás kapcsolata azonban már szerintük sem egyirányú, sokkal inkább kölcsönhatásról van szó. A pszichológiára, pszichoanalízisre azért van szüksége a vallás gyakorlójának, hogy megvédje a tévutaktól.

“A pszichoanalízis is hasznára válhat a zen tanulójának. Arra gondolok, hogy megóvhatja a hamis megvilágosodástól (amely természetesen nem megvilágosodás), attól, amelyik pusztán szubjektív, és pszichotikus vagy hisztériás jelenségeken, illetve öngerjesztésen

⁴⁶ Jung 1999. Jung mandala koncepciója egy pszichoterápiás praxis alapjává lett. A mandala készítés máig alkalmazott eljárás az önkifejezés, az önismeret fejlesztésében. Erről lásd: Fincher 1998. A szerző jungiánus pszichológus. Könyve tipikus példája a Jung révén a pszichoterápiában megjelenő keleti bölcséleti és praktikus spirituális elemeknek. Természetesen az eredeti keleti mandalakészítés egészen más jellegű volt és más célokat (elsősorban hagyományos értelemben vett mágikus-vallási célokat) szolgált. Ld. Tucci 1961. Egyébként köztudott, hogy Jung életének különböző szakaszaiban intenzíven foglalkozott a Tao-val, sőt a buddhizmussal és a hinduizmussal is. Erről: Crowley 1998: 79-102. valamint Rosen 1997.

⁴⁷ Magyarországon a nyolcvanas években a jungiánus pszichológusok is felfedezik a keleti tanokat, és egyikük, Pressing Lajos, mind a mai napig az Árja Maitréja Mandala Rend buddhista közösségének vezetője.

⁴⁸ Fromm 1989: 173.

⁴⁹ Fromm 1989: 198.

önkívületi állapotokon alapul. Az analitikus tisztázás megóvja a zen-tanítványt az érzéksalódságtól, amelyeknek a hiánya alapfeltétele a megvilágosodásnak.”⁵⁰

A “Kelet bölcsessége”-eszméje a pszichologizáló fordulattal nem csupán egyre sikeresebbé vált, nem csupán egyszerűen fennmaradt a legmodernebb környezetben, hanem széles körben el is terjedt. Az elterjedés pedig éppen a “pszichologizálás” megjelenésének volt köszönhető, mivelhogy ez modernizálta, ez tette korszerűvé az “ősi tanokat”. Amíg a hatvanas évekig szűk értelmiségi körök “hóbortja” volt a Kelettel, ill. annak titkos tudásával, bölcseléseivel stb. foglalkozni, addig a hippikorban, illetőleg azt követően e “hóbort” szinte robbanásszerűen divattá vált a szélesebb társadalomban is. Persze a sikernek ára is volt: az eszméje filozófikus aspektusa majdnem teljesen eltűnt, illetve beintegrálódott a pszichologizáló aspektusba.⁵¹ A külső csodák belső csodákká váltak. A vallási fogalmak elvonttá, átvitt értelművé szublimálódtak. Azt, amit régen a keleti tanok csodálói reális dolgokként hittek el, most mélyebb tartalmakat kifejező szimbólumokként, ill. szimbolikus aktusokként értelmezik. Eltűnik ugyan a filozófiai aspektus, ám a pszichológiai aspektus a szimbolizáció révén kvázi filozófia jellegűt kap. Erre a “szublimáló”-szimbolizáló felfogásra igen jó példa az alábbi idézet, amely a német származású Láma Anagarika Govindának, a buddhista Árja Maitréja Mandala rend alapító atyjának főművéből származik:

“Egy (...) passzus éppen groteskségénél fogva teszi nyilvánvalóvá, hogy a Sandhyabhasat karakterisztikumának megfelelően kell értelmezni, és nem szó szerint: A Sadhaka, aki anyjával, testvérével, leányával folytat szerelmi viszonyt, könnyűszerrel éri el a legmagasabbrendű célját. (...) A tibeti tantrikus hagyomány szempontjából a fentebb említett szöveghelyeknek csak akkor van ésszerű értelmük, ha azokat a yogapraxis terminológiájának figyelembevételével vizsgáljuk: “a világ minden asszonya” valamennyi elem női princípiumát jelenti, pszichofizikai személyiségünk kivetítőit.”⁵²

A pszichologizáló fordulat alól talán a krisnások képeznek egyedüli kivételt. Habár ez a mozgalom ugyancsak Nyugaton terjedt el, és ugyancsak a hippikor szülötte, továbbá szintén sok szempontból próbálja a maga világgépét hozzáilleszteni a nyugati civilizációhoz és annak kulturális nyelvezetéhez, alapjaiban azonban mégis keleti - s ezzel együtt hagyományosan vallásos jelegű mozgalom - maradt. Ez pedig elsősorban éppen abban nyilvánul meg, hogy vallási lényegét nem a valamiféle pszichológiai tartalom adja, hanem egy hagyományosabb hiten és devóción alapuló gyakorlat, vallási élet.⁵³ Persze azért náluk is megjelennek olyan extrém elképzelések, melyek a modern világhoz, illetve a nyugati kultúrához történő idomulás bátortalan kísérleteként értelmezhetők. Ilyen elképzelés pl. a tudat, illetve jóga segítségével történő utazás más bolygókra.⁵⁴

A változás okai

De miért éppen a pszichologizálás lett ama eszköz, melynek segítségével a “keleti bölcsesség eszméje” modernizálódott és elterjedt?

⁵⁰ Fromm 1989: 198.

⁵¹ A filozófikus aspektus elcsökevényesedett formájában (de mindenfajta pszichologizálástól mentesen) a tradicionalisták köreiben él tovább. Lásd: Farkas 1998a.

⁵² Govinda 1984: 104-6. Az idézet azért érdekes, mert azok a tantrikus gyakorlatok, amelyekre Govinda utal, bizony számos keleti irányzatban nagyon is konkrét és kézzelfogható aktusok voltak - noha kétségtelenül már ott is megvolt ezeknek az aktusoknak egy bizonyos szimbolikus jelentéstartalma. Govinda viszont magát a tényleges aktust teszi nemlétezővé. Erről a jelenségről részletesebben Farkas 1998: 82-83.

⁵³ A krisnások világról lásd pl. Kamarás 1998. átfogó munkáját

⁵⁴ Prabhupáda: 32. A “bolygó” a krisnás irodalomban a szanszkrit loka (világ) szó modernizáló átértelmezése. Már maga a könyv címe és alcíme is a régi polgári szalonok világában dívó “Mesés Kelet” felfogást idézi: “Az isteni szeretet jógája. Egy világhírű jógamester feltárja a jóga igazi titkait.” Prabhupáda é.n.

Egyrészt nyilvánvalóan azért, mert a pszichológia a modern nyugati kultúra szerves része. Gondoljunk a nyugati világ centrumának számító Amerikára, ahol minden, magát valamire tartó polgárnak megvan a maga házi pszichológusa. A pszichológia, a pszichoanalízis nem csupán elterjedt a nyugati kultúrában, de szinte egyfajta modern vallássá alakult, vagy legalábbis bizonyos vallási funkciókat kétségtelenül ellát. A modern lélektan - amely alatt természetesen nem a kísérleti- vagy kognitív pszichológiát értjük -valláspótlék (ez a megállapítás szinte már közhelyszámba megy), mivel lényegében átvette a papoktól, az egyháztól a lelki segítség, a lelki gyógyítás funkcióját.⁵⁵ A pszichoanalízisben pl. egy kezelés egyfajta gyónásként is értelmezhető.

A vallásosságban ugyanakkor mindenkor jelen volt (és jelen van ma is) a misztikum illetve a közvetlen átélés iránti igény. A hívők katarzisa, élményekre, nem hétköznapi tapasztalatokra, emocionális kielégülésre és egyebekre (is) vágynak. Ez a vágy pedig különösen az elmúlt évszázadban, amióta a hagyományos egyházak tekintélye hanyatlóban van, kezdi keresni kielégülésének módjait a legkülönbélebb szellemi dolgokban. Másrészt pedig, míg korábban az egyház tekintélye önmagában biztosítani tudta a keresztény világkép bizonyosságát, az intézmény meggyengülésével is egyre inkább a tapasztalat, a vallási élmény vált a hit forrásává.⁵⁶ Ezért az egyén számára különösen fontossá vált, hogy a transzcendenciáról közvetlen, érezhető bizonyosságot szerezzen. A pszichológia bizonyos ezoterikus irányzatai, elemei ezt részben pótolni tudják.⁵⁷

Így tehát óhatatlan, hogy a vallási irányzatok egy része és a modern pszichológia megtalálja a közös nevezőt. A pszichologizálás (főként Jung révén) még a kereszténységben is egyre inkább elterjedt. Ironikusan azt mondhatjuk, hogy nem csupán az a metafora igaz, miszerint a "pszichológia = vallás", hanem e metafora reciproka is, azaz a "vallás = pszichológia".

Ráadásul sem az okkultizmusban, sem pedig azon belül, a Kelet-kultuszban nem volt más olyan elem, ami a modern nyugati kultúrához történt idomulásban kapcsolódási pontot jelenthetett volna. Azaz az eszme adaptálódásának nem volt más eszköze.⁵⁸ Így tehát a pszichológia az elterjedés sikerének titka. Ezért kénytelenek a keleti mesterek tanításaikat a nyugati igényekhez formálni. *"Számos gelug-központot tibeti szerzetes-lámák vezetnek, és bár a cél a tiszta hagyományok megőrzése, sok szellemi vezető manapság nyugati elemeket, például lélektani megközelítéseket is igyekszik beépíteni. Jó néhány központban kielégítik a laikusok igényeit is, akik olyan szinten gyakorolhatják a vallást, amelyet mindennapi életük korlátai lehetővé tesznek."*⁵⁹ A pszichologizáló fordulat szükségessége olyan erős kényszert gyakorolt a keletről jött tanítókra, hogy kénytelenek voltak behódolni, s rendszerüket ennek megfelelően átalakítani. A Transzcendentális Meditáció története tökéletes példáját nyújtja ennek: Az irányzat megalapítója Mahesh Prasad Warna, 1955-ben felvett új nevén Maharishi Mahesh Yogi (Mahesh Megvilágosult Nagy Bölcs), 1918-ban született Indiában. Fizikus

⁵⁵ Lasch 1996: 30. Könyvében az amerikai társadalomban lezajlott pszichológiai fordulatról ír. Ám szerinte a terápia "antivallás", ugyanis "a modern társadalomnak nincs jövője, és egyetlen gondolatot sem veszteget olyasmire, ami túlmegegy pillanatnyi szükségletein." Abban igaza van, hogy a korunkban megjelenő pszichologizálásban a hagyományos vallási célok szerepe háttérbe szorul (legalábbis ezekben a nem keresztény új vallási mozgalmakban) ám ugyanakkor újfajta vallási célok jelennek meg: az ember saját jól-létének megvalósítása ölt vallásos jelleget.

⁵⁶ Erről: Hammond 1991; Stark 1984; Anthony 1987; Wuthnow 1985.

⁵⁷ Lásd pl. Csíkszentmihályi Mihály Flow c. könyvét (1997). Ez a divatpszichológiai irányzat, amely az "áramlat" megtapasztalására, illetve az ezzel összefüggő boldogságélményre alapoz, jó példája a vallási élmény "vallástól mentes" (legalábbis a szó hagyományos értelmében) elérésére.

⁵⁸ A filozófiai aspektus jelenthetett volna még kapaszkodót, ám annak viszont léte nem volt. Léven nem populáris, csak egy szűk kört tudott megérinteni. Eme szűk kör azonban telítődött más irányzatokkal, filozófiákkal. Köztudott, hogy az európai filozófia nem fogadta be a keleti filozófiákat.

⁵⁹ Snelling 1996: 138.

diplomát szerzett, de a természettudomány helyett egy spirituális iskola, Dev guru tanai felé fordult. 1953-ban Dev guru, halála előtt rábízta egy *meditációs módszer titkát, amellyel a „pillanatnyi nirvána állapotába”* lehet kerülni, és megbízta, hogy dolgozza ki a világ népei számára békét hozó meditációs technikát. Maharisi 1958-ban az amerikai kontinensen kezdi meg a tanok hirdetését, de 1968-ban visszatér Indiába, mivel módszere nem talált követőkre. A guru tehát visszavonul és átdolgozza, *terápiás elemekkel bővíti* tanát: kidolgozza a fizikai és mentális jó közérzet elérésének technikáját, a transzcendentális meditációt. A hetvenes években újra próbálkozik a tan hirdetésével, amellyel ezúttal már igen nagy sikert arat.⁶⁰

A keleti vallásoknak, tanoknak ugyanakkor már eredeti formájukban is mindig meg volt a lélektani aspektusa. Gyakorlati módszerük szerves részét képezte az introverzió, azaz a befelé fordulás, a gyakorló önmagára figyelése, vagy a meditáció. Ráadásul mindenekelőtt a tudattal foglalkoznak, a különféle tudatállapotokkal, azok okaival és következményeivel. A tudatot „elhomályosító” érzésekkel, érzetekkel, benyomásokkal, amelyek megismerése révén az ember megszabadulhat mindenfajta szenvedéstől, és vagy határtalan boldog állapotba juthat (ez a buddhizmusban a Nirvána, a védikus tanokban istennel való egyesülés stb.) vagy mindentől közömbös lelki derűt és belső szabadságot érhet el. Mivel tehát a keleti tanokban eleve megvolt a lélektani aspektus, ennek révén könnyedén kapcsolatot talált a Nyugaton mind divatosabbá váló pszichológiával. Így aztán a változás során természetes volt, hogy a keleti tanok lélektani aspektusa került előtérbe, illetve marad fenn, míg a mágikus illetve filozofikus oldal elcsökevényesedett, mondhatni: idővel kiszelektálódott.

A pszichologizáló fordulattal ugyanakkor nem csupán a „keleti bölcsesség eszméje” legitimálódik, hanem az okkultizmus egésze is, melynek - mint arról szó volt - a keleti kultuszok mindenkor szerves részét képezték. Voltaképpen a nyugati okkultista irányzatok a már korábban bennük lévő keleti elemek révén pszichologizálódtak és váltak ezáltal „korszerű” hitekké, vagyis adaptálódtak az új elvárásokhoz. Tulajdonképpen fordult a kocka: míg korábban azt látjuk, hogy főként a nyugati okkultizmus köntösében jelenik meg a Kelet kultusza, most éppen a fordítottja igaz: a „keleti bölcsesség eszméje”, pontosabban annak mindenkor meglévő pszichológiai aspektusa legitimálja a neki otthont adó nyugati okkultizmust is.

Természetesen azonban más okai is voltak a hagyományos „csodás Kelet” eltűnésének, még hozzá meglehetősen földhözragadt okai. Először is: a század folyamán kitágult a világ, megnyíltak a határok. Tömegek utaznak el olyan egzotikus országokba, ahová régen csak bátor, kalandvágyó kiváltságosok. Így nem érvényesül a „messziről jött ember azt mond, amit akar” elve. Az Indiába, Tibetbe, Kínába elzarándokolók pedig nem a Mestereket, illetve a csodát találják meg, hanem a nyomor minden formáját.⁶¹

Politikai tényezők is rontották a „keleti bölcsesség eszméjének” korábbi hitelét: A kommunizmus győzelme a Távol-Keleten is a hagyományos vallásgyakorlás elnyomását hozta magával, ami például Kínában szinte teljes sikerrel járt. Tibet lerohanása, illetve a kínai hatalomátvétel 1959-ben világossá tette, hogy sem a varázserejű lámák, sem az istenségek vagy védő szellemek nem tudták hazájukat mágikus erejükkel megvédeni. Ennélfogva a tanítások modernizálódása, a csodáknak a pszichologizálás révén történő „belső csodákká” finomodása elkerülhetetlenné vált. Ugyanakkor a megszállást követően a tibeti lámák kirajzottak a nagyvilágba, és így széles körben hozzáférhetővé váltak a tanaik.

⁶⁰ Lugosi 1998: 233-243.

⁶¹ Persze a csalódottság sem újkeletű. Már a XVIII. és XIX századi utazók is csalódva vették tudomásul, hogy a Kelet nem olyan, mint amire az olvasmányaikból számítottak. Gerard de Nerval 1843-ban például a következő sorokat küldte Theophile Gautiernek: *„Mindenem odalett. Királyság királyság után, tartomány tartomány után csúszott ki a kezemből; elveszett számomra a világ vonzóbb fele, s hamarosan nem találok majd olyan helyet, ahol álmaim űzött vadként megpihenhetnek. Egyiptomért sajog leginkább a szívem, fáj, hogy ki kellett törölnöm képzeletemből, és emlékeim közé kellett sorolnom.”* Nerval 1960: 1: 297-8. Idézi Said 2000: 176.

A felgyorsult tudományos és technikai fejlődés pedig végképp szétzúzta a pusztán a megmagyarázhatatlan csodákra épülő világképeket. Az úrutazás, a genetika, a kibernetika, a számítógép korában egy misztikus eszme túlélésének egyetlen esélye, ha halad a korról, azaz racionalizálódik. A tudományos-technikai fejlődés felgyorsulása lényegében egybe esik a hippikorszakkal. A hippikor gyermekei kiutat keresvén a nyugati ember világnézeti válságából, felfedezték maguknak a különböző ezoterikus, misztikus, keleti tanításokat, csak hogy érezték, hogy azok századeleji okkult-szinkretista formájukban immár nem korszerűek. Az új nemzedék tehát elvégzi a korszerűsítést, oly módon, hogy saját koruk nyelvezetéhez, gondolkodásmódjához igazítja a tanokat. A fogalmi változtatás pedig óhatatlanul tartalmi változtatásokkal járt együtt. A pszichologizálás vált a racionalizálódás formájává. A racionalizálódás itt tehát azt jelenti, hogy az adott eszme illeszkedik a kor nyelvezetéhez, s így a korábban érthetetlen dolgok érthetővé válnak.

És ha már a hippikorról beszélünk, meg kell még említeni a körökben kibontakozó droggkultuszt is, amely hamarosan rátalált és nyomban egybe is kelt a keleti tanokkal, már csak azon egyszerű oknál fogva is, hogy a drogok jórészt Indiából, Kínából s a Távol-Kelet egyéb országaiból lehetett beszerezni. Mindez pedig összefonódott a pszichológia kutatásaival és eredményeivel, mivel az ötvenes évektől Nyugaton (főként az USA-ban) folyó fantasztikus pszichológiai kísérletek, mint amilyen például a "szamádhikád" vagy az akkoriban felfedezett LSD alkalmazása a "tudattalan rejtett régióinak" feltérképezésére mintegy legitímálta is a drogfogyasztást.⁶²

A "Kelet eszme" modernitása

Ahogy erről már fentebb szó esett, a "Kelet eszméje" a hagyományos vallásossággal szembeni filozofikus alternatíva mivolta, valamint a később dominánssá lett pszichológiai aspektusa révén a modernitás egyik sajátos kifejezőjévé vált. Ezzel viszont egy érdekes komplementaritás jelenik meg az eszme értelmezésében. A "Kelet eszméje" ugyanis egyfelől mindmáig megőrizte a már a későantik korban meglévő jelentését ("Kelet = Ősi"), ugyanakkor az újkori változások hatására - főként szociokulturális háttérét (ti. polgári-értelmiségi) és funkcióját (ti. alternatíva a régivel szemben) tekintve - új értelmet is nyert, eszerint tehát az hogy "keleti", egyúttal azt is jelenti, hogy "modern".

A Kelet egészen a XIX. századik az "ősi" szinonimája volt. Csak hogy a Felvilágosodást követően a modern racionalizmussal szinte egyidejűleg lépett fel az irracionális filozófiában (Schopenhauer), ami, lévén az újkor terméke, s lévén keresztényellenes: modern. Itt érhető tetten a "Kelet bölcsessége eszme" első a modernség irányába mutató mutációja.

A XIX. század vége főként a nagy átfogó, mindent megmagyarázni szándékozó elméletek időszeke a tudományban. A tudósok jó része valamely, számára kedves analógia kibontásával, végletekig vitelével az egész világot leíró rendszer megalkotását tűzi ki célul, s elsősorban olyan rendszereket hoznak létre, amelyek egységesíteni próbálják a különféle tudományágakat és területeket. A tudományos felfedezések (elsősorban a biológia és a fizika terén) a "Kelet eszme" híveit is arra sarkallták a századelőn, hogy elvégezzék az eszme fogalmi és tartalmi modernizálását, azaz beilleszték az akkor kibontakozó újfajta tudományos beszédmódba. Ehhez természetesen ők is a tudományok új felfedezéseiből merítettek analógiákat, így a fizikában a mechanika törvényei, a biológiában pedig a darwini evolúció

⁶² Az egyik legismertebb "kutató" Stanislav Grof, aki az LSD-t használta a magzati emlékeket feltáró terápiái (és egyéb kísérletei során). Egy másik, mai, magyar származású pszichológus, Feldmár András szintén összeötvözte a keleti tanításokat, az LSD használatát és a pszichológiát nagyszerű könyvében, melynek címe: "A tudatállapotok szivárványa".

elmélete ill. a sejtelmélet volt nagy hatással az újítani vágyók képzeletére.⁶³ A jóga-ászanákat (test-tartások) például nem egy szerző a törzsfelődés egy-egy szintjének a szimbolikus megjelenéseként értelmezte. Ezen első analógiák azonban többnyire erőltetettnek tűntek, s így nem tölthették be a tartalmi modernizáció szerepét. Méghozzá főképpen azért nem, mert mind a biológia, mind pedig a fizika kézzelfogható, konkrét, objektív dolgokkal foglalkozik, ami hosszabb távon nem tűri meg (illetve nagyon feltűnővé teszi) a pontatlan analógiákat. Olyan tudományra volt tehát szükség, amelynek tárgya megragadhatatlanabb, szubjektívebb. Ez az új tudomány, amely végre alkalmas volt a változtatás koordinálására, a pszichológia (pontosabban az önismeret, ill. a mélylélektan) lett. Ez lett a nyugati okkultizmus - és ezen belül az orientalizmus - új irányelve, átfogó nagy kerete, paradigmája. A hippikor gyermekeinek munkálkodása következtében nyerte el az okkultista Kelet-eszme a maga immár életképes modern mutációját.

Végsősoron azt is mondhatjuk, hogy a keleti (hindu, buddhista, kínai) tanokban minden "eredetiségük", "ősiségük" ellenére (vagy mellett) mindenkor ott rejlett a modernség lehetősége is a nyugati ember számára. Méghozzá azért, mert világleírásaikban egy nagyon precíz, *analitikus látásmód* tükröződik. Elsősorban az indiai filozófiai (vallási) rendszerekre jellemző, hogy alaptanításaikat egy-egy szútrában (versbe szedett alaplát) foglalják össze. Az aforizmatikusan tömör szútrák lényegében a világot alkotó összes elem felsorolását, illetve azok funkciójának leírását tartalmazzák. A gyakorló ennek segítségével felismerheti a világ "valódi" természetét, s így megvalósíthatja a legfőbb célt. A védikus gyökerű vaisésika filozófia szútrája (amely az i.e. IV.-II. századból való) például 7 alap princípiumot (Padártha) különböztet meg. Ezek a 1. dravja (szubsztancia), 2. guna (kvalitás), 3. karma (mozgás), 4. számánja (univerzalitás), 5. visésa (individualitás), 6. samavája (a kategóriák inherenciája), 7. abháva (nem-levőség). Ezek az alap princípiumok azután tovább bomlanak, így például a vaisésika bölcsélet 9 féle dravját különböztet meg, 25 féle gunát, és így tovább.⁶⁴ Egy másik filozófiai rendszer, a szánkhja a pszichét osztályozza meglehetősen aprólékosan. Esszerint a pszichét az értelem, az elme és az énség együtt alkotja, mindegyiknek sajátos funkciója van, s együttes működésük révén tapasztaljuk meg a külvilágot.⁶⁵ De ugyanilyen analitikus szemlélet jelenik meg a jógában, és más irányzatokban is.

A keleti tanítások aprólékos osztályozási rendszere arra a téves gondolatra vezette az újkor nyugati kutatóit, hogy e bölcséleti rendszerek némelyike kifejezetten atomista, sőt materialista. Ez azonban félreértés eredménye, ugyanis a keleti bölcséletek legfőbb célja soha nem marad meg a racionális megértés szintjén, hanem mindig a lét tökéletes és abszolút megismerésére törekszik, miáltal a lélek kiszabadul anyagi fogságából és a teljes szabadság állapotába jut. A keleti tanokkal először találkozó nyugati embernek ez a fajta szemléletmód nagyon idegen volt, így hát saját világvélelétét megfelelően próbálta értelmezni a tanokat. Azaz ami beleilleszkedett a világvélelétébe, azt felerősítette, ami meg nem, arról úgy tett, mintha nem létezne. Témánk szempontjából az a lényeg, hogy a keletiek látásmódja - analitikus volta révén - modernnek tűnt, s e "modernség" miatt lett "atomista", ill. "materialista".

Ennek mélyebb megértéséhez az analitikus látásmód, illetve az ezt tükröző leíró forma a kulcs. Ez az, ami a mai (újkor) nyugati ember számára a modernitás egyik kifejezője, mivel ez a szemléletmód, ill. leíró forma a nyugati ember fejében elsősorban is a *tudományosság*hoz kötődik, azt idézi. Ez utóbbi pedig a modernitás veleje, javarészt ettől modern, ami modern. Így tehát, ha a nyugati ember szembetalálja magát például az óind filozófia tipikus

⁶³ Már a kezdődő teozófia (ld. Blawatsky asszony írásait), majd később a Rudolf Steiner féle antropozófia is előszeretettel ássa bele magát az akkori fizika és biológia bizonyos irányzataiba, és hoz onnan számos elemet: analógiákat, terminusokat, stb. De az egész okkultista világot kezdte áthatni ez a fajta modernizálási (szcientifizálási) kedv. A biológiából vett analógiákra jó példa a magyar Kacszyvinsky (1941).

⁶⁴ Takács 1984.

⁶⁵ Ruzsa 1997.

alkotásaival, úgy azt valamiféle módon “tudományos jellegű” szellemi produktumnak hajlamos látni, olyasvalaminek, ami a modernség érzését kelti. S ennek csak látszólag mond ellent ama tény, hogy az analitikus látásmód, az osztályozás, a kategóriák felállítása az európai kultúrában sem új dolog, az már az ókortól kezdve jelen van, sőt, az Arisztotelész munkássága nyomán fokozott jelentőségre tesz szert a tudományos életben. Csakhogy az igen sokáig nem válik a nyugati kultúra alapvető, meghatározó elemévé, merthogy az a kulturális rendszer, amelyben jelen van – jelesül a tudomány – maga sem válik azzá, csupán az újkorban. A nyugati ember számára a tudomány a felvilágosodással lesz a kultúra egyik alapvető, majd mindent meghatározó tényezője, főként azért, hogy a tudományos gondolkodás (vagy annak bizonyos elemei, ill. alapértékei) az egyre szélesebb körű iskolázottsággal elterjed. Ezért a tudományosság, amelynek lényege az analitikus szemléletmód a felvilágosult gondolkodás, a modernség legalapvetőbb kifejezője. Így tehát, ha a nyugati ember egy más kultúra produktumában ezzel a szemléletmóddal találkozik, akkor e produktum automatikusan “modern” alkotásnak tűnik a számára.

Hasonlóképpen a modernség látszatát keltette az istenség másodlagos szerepe a tanításokban. Jóllehet vannak istenek, félistenek és egyéb természetfeletti lények a keleti világképben, ám azok legfeljebb az anyagi, földi boldogulásban segíthetnek. Az élet valódi célját azonban minden egyes személynek, saját magának kell elérnie. Ebben a szentek, a vallási vezetők (mint pl. a Buddha), csak annyiban segíthetnek, hogy saját életükkel megmutatják, hogy lehetséges a megszabadulás. Ám mindenkinek magának kell az utat végig járni. Nincs eleve kiválasztottság és kárhozat, előbb utóbb mindenki üdvözülni fog. A hagyományos keresztény vallásosságból kiábrándult nyugati útkeresőkre, akik a kapitalizmus világában otthonosan mozogtak, a keleti tanok ismerős és modern (merthogy saját világukkal harmonikusnak tűntek) benyomást keltettek.

A “Kelet eszme” tehát már megjelenésekor, mint a kereszténység alternatívája, és mint új irányzat magában hordozta a modernség látszatát. A századelő szalonjaiban a filozofikus aspektus háttérbe szorulásával egyidejűleg azonban az eszme modernsége is elhalványult. A hatvanas években bekövetkező pszichologizálódó fordulat változtatta újra modernné a “Kelet eszméjét”, méghozzá olyannyira modernné, hogy a keleti elemekre támaszkodva az egész nyugati okkultizmus is képessé vált a megújulásra. Ez jelenik meg azokban az elképzelésekben, leírásokban, amelyek szerint Jézus indiai volt, Jézus egy guru, avagy jógi volt, stb. Megfigyeléseim szerint a vallástalan, ateista emberek jobban elfogadják Jézus csodáit valósnak, amennyiben Jézus jógi volt, mint Jézus hagyományos zsidó-keresztény felfogását. Ha ugyanis Jézus egy keleti guru volt, akkor csodái “racionális” magyarázatot nyernek (például, hogy más tudatállapotba került, energiát használt a gyógyításhoz, stb.) A racionalitás tehát tulajdonképpen itt azt jelenti, hogy a mi kultúránk beszédmódjába beilleszkedett, ezáltal jobban érthetővé, elfogadhatóvá válik, így a “csoda” megszűnik csoda lenni. A csodák igazából nem csodák, a tudomány előbb-utóbb megmagyarázza majd működésüket.⁶⁶

Amíg tehát a nyugatiak új Krisztus-értelmezésében Krisztus indiai guruvá, azaz hűs-vér emberré vált, addig ezzel szemben, a keleti származású mesterek hajlamosak úgy értelmezni Krisztus alakját, mint ami valamely keleti, védikus tartalom nyugati szimbolikus megjelenési formája. Ezzel mintegy filozófiai tartalommal szublimálják a konkrét személyt. Sai Baba könyvében pl. a következő részletet találjuk: “*Jézus 25 éves korában ébredt rá arra, hogy Ő, az isteni Szeretet Krisztus Princípiumának inkarnációja*”⁶⁷ A keleti tanítók másik

⁶⁶ Lásd pl. Holger Kersten könyvét (1992), amelyben a szerző azokat a bizonyítékokat igyekszik összegyűjteni, amelyek azt támasztják alá, hogy Jézus Indiában élt. Tipikus mű még Hanna Wolff könyve, amelynek már egyes fejezetcímei is árulkodóak: “Jézus a szanjaszi” vagy “Jézus a guru”. A könyv sokatmondó alcíme: Jézus alakja indiai szemmel. - írja ezt egy nyugati szerző. Wolff 1997.

⁶⁷ Najemi 1993: 141.

kedvelt eljárása, hogy a Bibliát védikus kommentárokkal látják el, miáltal a Szentírás közérthetővé, maivá válik. Ugyancsak Sai Babánál olvashatjuk az alábbiakat:

“Jézus Krisztus először azt mondta, hogy Isten Küldötte, azután kijelentette, hogy Isten Fia, s később kinyilvánította, hogy nincs különbség Közte és az Atya között, hogy Egyek.

Ezen a módon Jézus utalt az Istennel való különféle kapcsolatokra. Eleinte különállónak érezzük magunkat Istentől. Ennek védikus megnevezése Dwaitam, vagyis dualizmus. Azután megnyilvánul az elfogadott nem dualista látásmód, vagyis Visita Adwaitam, amikor úgy érezzük, hogy Istennel kapcsolatban állunk, ahogyan ezt Jézus kijelentése is igazolja: “Én az Atya fia vagyok.”

Az utolsó kapcsolat formát nondualizmusnak hívjuk, vagyis Adwaitamnak, vagy Monizmusnak, amelyben a tökéletessé vált lény egygé válik Istennel. “Én és az atya egyek vagyunk.”⁶⁸

Krisztus és a keleti tanok összhangba hozása persze nem újkeletű jelenség. Már a teozófusok szinkretista rendszerében megfogalmazódott az a gondolat, miszerint Jézus, Buddha, Krisna, Allah és más Istenek ugyanazt jelölik, egy világmegváltó mestert, aki nem tűnt el a világból, hanem különböző testekben újra meg újra megjelenik. Csakhogy amíg például Krishnamurtiról úgy vélték, hogy maga Jézus, a csodatévő új Messiás, azaz egy indiai jógit tettek Megváltóvá, addig a hatvanas években visszajára fordult az eszme, vagyis Jézusból válik indiai jógi.

Írásomban áttekintettem a “keleti bölcsesség” ősi toposz jelentésváltozását. Egy nagyon fontos szempont azonban még hátramaradt, amelyre Robert H. Sharf tanulmánya világít rá.⁶⁹ Nyugaton megkérdőjelezhetetlennek igazságnak tűnik, hogy Keleten a szentiratok tanulmányozása és a rítusok szigorú betartása helyett a misztika, a kontemplatív gyakorlatok képezik ősidők óta a vallás legfontosabb alapelemeit. Valójában a keleti gyakorlatok nagyon is modernek, ugyanis XIX. századi nyugati teológiai érveléseken alapulnak, amelyek a vallást nagyon személyes, bensőséges, és ennél fogva a tudományos bizonyítás követelménye alól felmenthető tapasztalásként igyekeztek védelmezni az iparosítás korában. A keresztény misszionárius iskolákban képzett keleti értelmiségre nagy hatást gyakoroltak ezek a teológiai elképzelések, amelyet később a gyarmatosítás elleni küzdelemben fel is használtak. Mind a hindu nacionalisták Indiában, Sarvepalli Radhakrishnan elképzelései nyomán, mind pedig a zen buddhista nacionalisták Japánban, D. T. Suzuki írásainak hatására megkísérelték újradefiniálni a Keletet, mint ami spirituálisan jóval fejlettebb a Nyugatnál, habár technológiailag alatta áll. Így sikerült nemzeti büszkeséget és spirituális felsőbbrendűséget önteni követőikbe. Kelet és Nyugat tehát elválaszthatatlanul összetartozik, a köztük lévő különbség csupán törékeny konstrukció.

⁶⁸ Najemi 1993: 140.

⁶⁹ Scharf 2000.

Források:

- Dr. Bozóky Dezső** (1911): Két év Keletáziában. A szerző saját kiadása.
- Canon, Alexander** (1943): Kelet mágusai. Tibet misztikája és csodái. (ford. Dr. Balogh Barna) Budapest, Viktória Könyvkiadó.
- Crowley, Vivianne** (1998): A jungi szellemiség. Budapest, Bioenergetic.
- Cunningham, Scott** (1993): Living Wicca. A further Guide for the Solitary Practitioner. St. Paul, Llewellyn Publications.
- Csikszentmihályi Mihály** (1997): Flow. Az áramlat. A tökéletes élmény pszichológiája. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- David-Neel, Alexandra** (1991): Mágusok között Tibetben. Budapest, Sorger Kolon Ltd.
- Desimaru, Taiszen** (1995): Az út gyakorlása. Budapest, Farkas Lőrinc Imre Kiadó.
- Easwaran, Eknath** (1997): Benső harang. Ősi mantrák. Modern útkeresők. (Ford. Dankó Zoltán) Budapest, Édesvíz Kiadó.
- Eszter médium utján írta a "Névtelen szellem"** (1933): A kegyelem törvényvilága. Budapest, A Szellemi Buvárok Pesti Egylete.
- Feldmár András** (1997): A tudatállapotok szivárványa. Debrecen, Gigant BT.
- Fincher, Susanne F.** (1998) Mandalakészítés. Intuíció, önkifejezés, gyógyulás. Budapest, Édesvíz Kiadó.
- Govinda, Láma Anagarika** (1984): OM MA-NI PAD-ME HUM. A Vajrayana misztika a "Hat Szent Szótag" ezotérikus tanai alapján. Budapest, Buddhista Misszió.
- Haich Erzsébet** (1994) Beavatás. Budapest, Édesvíz.
- Hall, Judy** (1999) Reinkarnációs terápia. Budapest, Bioenergetic.
- Hubbard, L. Ron** (1990): Dianetika: A lelki és szellemi egészség modern tudománya. A dianetikai eljárás kézikönyve. Budapest, Interbright.
- (1992): Önelemzés. Pőraktikus önfejlesztő kézikönyv. (Ford. Fülöp Márta, Kárpáti Péter) Budapest, Minerva Kiadó.
- Jung, Carl Gustav** (1999): Mandala: képek a tudattalanból. (Ford. Tóth Tamás Boldizsár) Budapest, Édesvíz Kiadó.
- Kaczvinszky József** (1943): Kelet világossága. Írás.
- Kersten, Holger** (1992): Jézus Indiában élt a keresztre feszítés előtt és után. Budapest, Biográf.
- Landor, Henry S.** (é.n.): Utazás a rejtelmes Tibetben. (Ford. Tábori Kornél) Budapest, Tolnai Nyomdai Műintézet és Kiadóvállalat R.-T.
- Meditációk a szeretet és együttérzés felkeltésére.** (é.n.): Tar község.
- Najemi, Robert** (1993): Istenember. Bevezetés Sai Baba tanításaiba. (Ford. Túri Ágnes) Budapest, Sri Sathya Sai Organization Magyarországi Csoportja.
- Nerval, Gerard de** (1960): Les Filles du feu. in Oeuvres ed. Albert Beguin és Jean Richet. Paris, Gallimard.
- Nydahl, Ole** (1998) Egy jogi 109 válasza. Válogatás Láma Ole Nydahl tanításaiból. Budapest, MIND Kiadó.
- Osho** (1997): Túl az elme határain. (Ford. Salek Zoltán és Nadzsál Ida) LEELA Alapítvány.
- Prabhupáda, A. C:** Bhaktivedanta Swami (é.n.): A tökéletes jóga. Az isteni szeretet jógája. Egy világhírű jógamester feltárja a jóga igaz titkait. The Bhaktivedanta Book Trust.
- Rosen, David** (1997): Jung és a Tao. Az integritás útja. (Ford: Murányi Beatrix) Szeged, Szukits Kiadó.
- Snelling, John** (1996): Kelettől Nyugatig. Tárgyilagosan a buddhista tanításról. Buddha üzenete a mának. Budapest, Édesvíz Kiadó.
- Szepes Mária** (é.n.): Varázstükör. Budapest, Göncöl Kiadó.
- XI. Tarab Tulku magyarországi előadásai** (1994): A tudat és a test energiája. II.rész. Dharma-füzetek 3.
- Wolff, Hanna** (1997): Az egyetemes Jézus. Jézus alakja indiai szemmel. (Ford. Nádas Orsolya) Budapest, Elpídia Kiadó.

Irodalom:

- Anthony, Dick - Ecker, Bruce** (1987): The Anthony Typology: A Framework for Assessing Spiritual and Consciousness Groups. In: Spiritual Choices: The Problem of Recognizing Authentic Paths to inner Transformation. D. Anthony - B. Ecker -K. Wilber szerk., (35-106.) New York, Paragon.
- Anthony, Dick - Robbins, Thomas - Doucas, Madeline - Curtis, Thomas** (1977): Patients and Pilgrims: Changing Attitudes Toward The Psychotherapy of Converts to Eastern Mysticism. In: American behavioral Scientist, 20(6), July/August. Illetve ugyanez: (1978): In: Conversion Careers: In and Out of the New Religions. J. T. Richardson szerk., (43-64.) Beverly Hills, CA:Sage.
- Barker, Eileen** (1992): New Religious Movements. A Practical Introduction. London, HMSO.
- Bellah, Robert** (1976): New Religious Consciousness and the Crisis of Modernity. In: c. Glock – R. Bellah (eds.): The New Religious Consciousness. Berkley, California, University of California Press.

- Cambell, Bruce F.** (1980): *Ancient Wisdom Revived: A History of the Theosophical Movement*. Berkley, University of California Press.
- Campbell, Colin** (1982): *The New Religious Movement, the New Spirituality and Post-Industrial Society*. In: *New religious Movements: A Perspective for Understanding Society*. E. Barker szerk. (232-242.) New York, Edwin Mellen.
- (2001): *The Easternisation of the West*. In: Bryan Wilson – Jamie Cresswell (ed.): *New Religious Movements: Challenge and response*. London, New York, Routledge. (35-48.)
- Cavendish, Richard** (ed.) (1989): *Encyclopedia of The Unexplained. Magic, Occultism and Parapsychology*. Arkana.
- Cox, Harvey** (1977): *Turning East: The Promise and Peril of the New Orientalism*. New York, Simon and Schuster.
- Cumont, F.** (1929): *Les religions orientales dans le paganisme romain*. Paris.
- Dawson, Lorne L.** (1998): *Comprehending Cults. The Sociology of New Religious Movements*. Toronto, Oxford, New York, Oxford University Press.
- Douglas, Mary** (1975): *The Authenticity of Castaneda*. In: *Implicit meanings. Essays in anthropology*. (193-200.) London, Boston, Routledge & Kegan Paul.
- Evans, Christopher** (1974): *Cults of Unreason*. New York, Farrar, Straus and Giroux.
- Farkas Attila Márton** (1998a): *Buddhizmus Magyarországon avagy az alternatív vallásosság egy típusának anatómiája*. MTA Politikai Tudományok Intézete Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek 50.
- (1998b) *Poszthippi vallásosság későantik tanulságokkal*. Iskolakultúra VIII.évf. június - július (6-7).
- Ferenczi Sándor** (1999) *Spiritizmus = A pszichoanalízis felé*. Fiatalkori írások 1897-1908, s. a. r. Mészáros Judit, Budapest.
- Frankfurter, David** (1998): *Religion in Roman Egypt. Assimilation and Resistance*. New Jersey, Princeton University Press.
- Fomm, Erich – Suzuki, D. T.** (1989): *Zen Buddhizmus és pszichoanalízis*. Budapest, Helikon Kiadó.
- Gál Péter** (1994): *A New Age - keresztény szemmel*. Budapest, Abaliget, Lámpás Kiadó.
- Gitlin, Todd** (1987): *The Sixties: Years of Hope, Days of Rage*. New York, Bantam.
- Hammond, Phillip E.** (1991) *How to Think About the Sacred in a Secular Age*. In: *Religion and Social Order. New Developments in theory and research*. Volume 1. (115-127) D. G. Bromley szerk. London, JAI Press INC.
- Harmat Pál** (1986): *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis. A budapesti mélylélektani iskola története 1908-1983*. Bern
- Dr. Hennyey Vilmos - Szlemenics Mária** (1929): *A Teozófiai Társulat csödjé*. Budapest, Neuwald Illés Utódai Könyvnyomda.
- Hornung, E.** (1999): *Das esoterische Ägypten. Das geheime Wissen der Ägypter und sein Einfluss auf das Abendland*. München, Verlag C.H. Beck
- Johnson, Benton** (1981): *A Sociological Perspective on New Religions*. In: *In God We Trust: New Patterns of Religious Pluralism in America*. T. Robbins, D. Anthony szerk., (51-66.) New Brunswick, NJ: Transaction Press.
- Kákossy László** (1984): *Fény és káosz. A kopt gnosztikus kódexek*. Budapest, Gondolat.
- Kamarás István** (1998): *Krisnások Magyarországon*. Budapest, Iskolakultúra.
- Kent, Stephen** (1988): *Slogan chanters to Mantra Chanters: A Mertonian deviance Analysis of conversion to Religiously Ideological Organizations in the Early 1970s*. *Sociological Analysis* 49(2). (104-18.)
- (1996): *Scientology's Relationship with Eastern Religious Traditions*. *Journal of Contemporary Religion*. 11(1). (21-36.)
- Lasch, Christopher** (1996): *Az önimádat társadalma*. Budapest, Európa Könyvkiadó.
- Lilliston, Lawrence – Sheperd, Gary** (2001): *New Religious Movements and mental health*. In: Bryan Wilson – Jamie Cresswell (ed.): *New Religious Movements: Challenge and response*. London, New York, Routledge. (123-139.)
- Lugosi Ágnes - Lugosi Győző** (szerk.) (1998): *Szekták. Új vallási jelenségek*. Budapest, Pannonica Kiadó.
- Melton, J. Gordon** (1987): *How New is New? The Flowering of the "New" Religious Consciousness since 1965*. In: *The Future of New Religious Movements*. D. G. Bromley - P. H. Hammond szerk., (59-79.) Macon, GA: Mercer University Press.
- (1990): *New Age Encyclopedia*. Detroit, Gale Researche Inc.
- (1993): *Another Look at New Religious*. *ANNALS, AAPS*, 1993. May.
- (2001): *Anti-cultists in the United States*. In: Bryan Wilson – Jamie Cresswell (ed.): *New Religious Movements: Challenge and response*. London, New York, Routledge. (213-233.)
- Mészáros Judit – Hidas György** (1991): *A pályakezdő Ferenczi*. *Thalassa* 1991, 1. sz.
- Miller, Elliot** (1993): *A crash course on the New Age Movement. Describing and Evaluating a Growing Social Force*. Michigan, Baker Book House.
- Miller, Russell** (1987): *The Bare-Faced Messiah*. New York, Henry Holt&Co.
- Mills, Joy** (1987): *100 Years of Theosophy*. Wheaton, IL.: Theosophical Publishing House.

- Molnár Tamás** (2000): *Én, Symachus*. Budapest, Európa Kiadó.
- Nethercot, Arthur** (1960): *The First Five Lives of Annie Besant*. Chicago, University of Chicago Press.
- (1963): *The Last Four Lives of Annie Besant*. Chicago, University of Chicago Press.
- Oppenheim, Janet** (1985): *The Other World. Spiritualism and Psychological Research in England, 1950-1914*. Cambridge University Press.
- Otto, Rudolf** (1997): *A szent*. (Ford. Bendl Júlia) Budapest, Osiris.
- Patai, R.** (1994): *The Jewish Alchemists*. New Jersey, Princeton University Press.
- Raghakrishnan, Saverpalli** (1939): *Eastern religions and Western Thought*. Delhi, Oxford University Press.
- Robbins, Thomas** (1988): *Cults, Converts and Charisma. The Sociology of New Religious Movements*. London-Newbury Park-Beverly Hills-New Delhi: Sage.
- Rogers, I. W.** (Elementary Theosophy. Wheaton, IL.: Theosophical Press.
- Roof, Wade Clark** (1993): *A Generation of Seekers: The Spiritual Journeys of the Baby Boom Generation*. San Francisco: Harper-Collins.
- Russel, Bertrand** (1997): *A nyugati filozófia története*. (Ford. Kovács Mihály) Budapest, Göncöl Kiadó.
- Ruzsa Ferenc** (1997): *A klasszikus szánkhja filozófiája*. Budapest, Farkas Lőrinc Imre Könyvkiadó.
- Said, Edward W.** (2000): *Orientalizmus*. Budapest, Európa Kiadó.
- Schur, Edwin** (1976): *The Awareness Trap: Self-Absortion Instead of Social Change*. New York, McGraw-Hill.
- Sharf, Robert, C.** (2000): *Rethoric of experience and the study of religion*. In: *Cognitive Models and Spiritual Maps. Journal of Consciousness Studies*. Volume 7, No. 11-12. (267-287.)
- Silberer, H.** (1971): *Hidden Symbolism of Alchemy and the Occult Arts*. New York, Dover Publications.
- Stark, R. - Brainbridge, W.S.** (1984): *The Future of Religion*. Los Angeles and Berkley, University of California.
- Straus, Roger B.** (1986): *Scientology "Ethics": Deviance, Identity and Social Control in Cult-Like Social World*. In: *Symbolic Interaction*, 9 (1): 67-82.
- Strobel, Karl** (1992): *Soziale Wirklichkeit und irrationales Weltverstehen in der Kaiserzeit, I. Sortes Astrampsychi und Sortes Sangellenses*. *Laverna* 3: 129-141.
- Symonds, John** (1971): *The Great Beast*. London, Macdonald.
- A szimbolizmus enciklopédiája**. (Ford. Déva Mária) (1984): összeállította: Cassou, Jean. Budapest, Corvina Kiadó.
- Takács László** (1984): *India kulturtörténetének áttekintése 6.-7. A nyája és a vaisésika*. Budapest, Buddhista Misszió.
- Tarjányi Eszter** (2000): *A szellem örvényében. A magyarországi mesmerizmus, szellemidézés, teozófia története és művészeti kapcsolatai*.
- Tipton, Steven M.** (1982): *Getting Saved from the Sixties*. Berkley, California, University of California Press.
- Tucci, Giuseppe** (1961): *The Theory and Practice of the Mandala*. London.
- Dr. Veér András** (1999): *Bolondok (Űr)hajója*. Art Nouveau.
- Dr. Veér András - Dr. Eröss László** (2001): *A szcientológia mocsarában (dokumentumok és következtetések)*. Art Nouveau.
- Waite, A. E.** (1991) *The Secret Tradition in Alchemy. Its Development and Records*. Kila, Kessinger Publishing Company.
- Wallis, Roy** (1984): *Elementary Forms of the New Religious Life*. London, Rotledge and Kegan Paul.
- Wessinger, Catherine, Lowman** (1988): *Annie Besant and Progressive Messianism (1847-1933)*. Lewiston, New York. The Edwin Mellen Press.
- Wilson, Bryan, R.** (1990) *The Social Dimension os Sectarianism. Sects and New Religious Movement in Contemporary Society*. Oxford, Clarendon Press.
- Wuthnow, Robert** (1985): *The Cultural Context of Contemporary Religious Movements*. In: *Cults, Culture, and the Law*. T. Robbins - W. Sheperd - J. McBride szerk., (43-56.) Chico, CA: Scholar Press.
- (1988): *The reconstructing of American Religion*. Princeton, NJ., Princeton University Press
- (1998): *After Heaven. Spirituality in America since the 1950s*. University of California Press.